

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
Книга XXXI

**АНАЛИЗ НА МОРФОЛОГИЧЕСКАТА КАТЕГОРИЯ
‘НЕОПРЕДЕЛЕНОСТ / ОПРЕДЕЛЕНОСТ’ В БЪЛГАРСКАТА
ЕЗИКОВА СИСТЕМА ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА ВЪЗНИКВАНЕ,
РАЗВОЙ, УСТОЙЧИВОСТ И СПЕЦИФИКА
НА МОРФОЛОГИЧНИЯ ПОКАЗАТЕЛ
ЗА ДЕТЕРМИНИРАННОСТ¹**

Илияна Г. Гаравалова
Институт за български език, БАН

**ANALYSIS OF THE MORPHOLOGICAL CATEGORY
‘INDEFINITENESS / DEFINITENESS’ IN THE BULGARIAN
LANGUAGE SYSTEM IN TERMS OF EMERGENCE, DEVELOPMENT,
SUSTAINABILITY AND SPECIFICITY OF THE MORPHOLOGICAL
INDICATOR FOR DETERMINATION**

Iliyana G. Garavalova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

Резюме. Студията разглежда причините за възникването, развоя и устойчивостта на морфологическата категория ‘неопределеност / определеност’ в българската езикова система, наличието на която го отличава от всички останали славянски езици и типологически го сближава с балканските и западноевропейските езици. Като основен фактор за появата на разглежданото граматическо явление се определя принадлежността на българския език към индоевропейското езиково семейство. Ико-

---

¹ Студията представя за пръв път цялостно авторското ми виждане по проблема за възникването и развоя на разглежданата граматическа категория и нейния формален показател от гледна точка на съвременния български книжовен език. Част от представените тези са публикувани във връзка с дългогодишните ми проучвания по този въпрос от диалектоложка гледна точка – срв.: Гаравалова, Ил. *Членуването на съществителните имена в българските говори*. София: Авангард прима, 2014; Гаравалова, Ил. *Причини за*

ничността му по отношение на морфологическата доминанта на флективния морфологически тип езици поражда основната развойна тенденция при тях – тенденцията към намаляване на средното количество граматическа информация, която могат да носят граматическите морфеми в границите на запазването на най-общите особености на флективния тип. Именно в резултат от комбинираното действие на двете нейни основни прояви – тенденцията за развой към аналитизъм и появата на някои аглутинативни черти в рамките на флективната езикова система – в българския език се появява морфологическата категория ‘неопределеност / определеност’, това определя развоя ѝ от старобългарския период до днес. От синхронна гледна точка в разглежданата определена парадигма на съществителните имена са съхранени два типа системи за членуване – едночленна и тричленна, която от своя страна също бива два вида в зависимост от произхода и състава на изграждащите я формални показатели за определеност. В представената студия от гледна точка на теорията на граматичните опозиции се разглеждат причините, довели до ограничаване на ареала на разпространение на тройната система за членуване, както и до развой в посока към нейното постепенно редуциране до едночленна, с каквато се характеризират днес преобладаващата част от говорите върху нашата езикова територия, и която се е наложила като норма от гледна точка на съвременния български книжовен език. В статията се разглежда проблемът за морфологичната същност на определителния член в българския език. Въз основа на детайлен анализ на начина на функциониране на формалния показател за символизиране на детерминираност в рамките на номиналната фраза и спецификата му на двуморфемен следва логично и обобщението за неговата морфологическа природа като полуаглутинативен формант. В подкрепа на тази теза са приведени някои показателни примери както от синхронна, така и от диахронна гледна точка.

Ключови думи: флективен морфологически тип езици, граматическа информация, тенденция за навлизане на някои аглутинативни черти в системата на флективния тип езици, полуаглутинативен формант, морфологическа категория ‘неопределеност / определеност’, теория на граматическите опозиции, съвременен български книжовен език, тройна система за членуване

Abstract. The study reviews the reasons why a well established morphological category of ‘indefiniteness / definiteness’ emerged, developed and remained intact in the Bulgarian language unlike all other Slavic languages that brings it closer from typological

---

развоя на тройната система за членуване и редуцирането ѝ до едночленна в съвременния български книжовен език – В: *Проблеми на социолингвистиката XI. Езикът във времето и пространството*. Велико Търново: Изд. Междунар. социолингв. дружество и ИК „Знак ’94“, 2014, 61–71; Гаравалова, Ил. Морфологичната същност на определителния член в българския език. – *Български език*, 2013, 2, 43–54; Гаравалова, Ил. Причини за възникването, развой и устойчивостта на морфологическата категория ‘неопределеност / определеност’ в българската езикова система. – *Български език*, Приложение 2013, 204–230, като тук са изложени много по-подробно и задълбочено в контекста на диахронния анализ на морфологичната категория като цялостен лингвистичен процес.

point of view to Balkan and West European languages. As a main factor for the appearance of the observed grammatical pattern the affiliation of Bulgarian to the Indo-European language family is pointed out. Its iconicity in relation to the morphological dominant of the inflectional morphological type of languages generates the main tendency in the development of those languages – the one of reducing the average amount of grammatical information which the grammatical morphemes are able to communicate aiming at preserving the basic features of the inflectional type. As a result of the combined action of its two basic manifestations – the tendency of analytism and the appearance of some agglutinative characteristics within the inflectional language system – in Bulgarian comes to life the morphological category ‘indefiniteness / definiteness’. The combined action determines the development of the category in question from the Old Bulgarian period till present day. From synchronic point of view, two types of patterns in the observed paradigm of nouns are preserved in terms of the usage of articles – with one and with three articles. The second one also has two subtypes that depend on the origin and composition of their formal definiteness markers. In the paper the causes of the present status quo are presented from the point of view of the theory of grammatical oppositions that step by step lead to a relative restriction in the area of spreading of the system with three articles, and fostered the spread of the system aiming at gradual reduction to one article. As a result, most of the dialects in the Bulgarian language territory use one article and that pattern was accepted as the standard one in the modern Bulgarian literary language. The present paper also deals with the problem of the morphological nature of the definite article in Bulgarian. As justified by a detailed analysis of the way the formal marker for notation of definiteness functions within the nominal phrase and by its specifics as a bimorphemic marker, the conclusion logically follows that its morphological nature amounts to a semi-agglutinative formant. As a proof for this claim a set of indicative examples are provided from both synchronic and diachronic point of view.

Keywords: fusional morphological type languages, grammatical information, tendency to turn to the analytical construction, agglutinative features within the fusional language system, half-agglutinative formant, morphological category ‘indefiniteness / definiteness’, theory of grammatical oppositions, modern Bulgarian literary language, ternary system of use of the articles

1. Въведение в проблематиката

Най-характерната черта на българската лингвистична система е, че тя значително се отличава от тези на близкородствените – славянските езици. Нейната ясно изразена специфика винаги е била обект на особен интерес от страна на лингвистите. Причина за това е фактът, че останалите славянски езици, макар и по-аналитични в сравнение с праславянски, са удивително архаични в това отношение. Тяхната аналитичност се изразява предимно в позасилена предложна употреба на падежите (а в сърбохърватските диалекти и с наличие на редуцирано номинално склонение) и появата на някои други аналитични езикови средства. Обратно на тях, българският език прави силно впечатление с пълното редуциране на падежната система при имената, изключително богатото развитие на композираните глаголни форми, появата на детерминирана именна парадигма и редица други нетипични за славянското езиково семейство характерологични черти (Герджиков/Gerdjikov 1984б, 392). Именно това е причината още В. Копитар и Й. Добровски да го означат като

slavica lingua romana. Така уникалният му развой, различаващ го от останалите славянски езици, се превръща в един от основните проблеми, стоящи пред историческата лингвистика. Той е потвърден категорично още с излизането на встъпителния том на Българския диалектен атлас, който доказва по неоспорим начин, че всяка от горепосочените отличителни особености е характерна не само за българския книжовен език, но и за всички диалекти, разположени в границите на езиковата ни територия (Божков и др./Bozhkov et al. 1981, к. № 1). Публикуваният лингвогеографски материал доказва, че аналитичният характер на именната система при съществителните и прилагателните, наличието на членен формант при имената, на удвоено допълнение в изречението и на богатата глаголна система с множество аналитични форми са част от строго специфичните за разглежданата лингвистична система черти, отличаващи я категорично от останалите славянски езици, въз основа на които се определят границите на българското езиково землище, т.е. границите на разпространение на езика (Божков и др./Bozhkov et al. 1981, к. № 1; Антонова-Василева, Гаравалова/Antonova-Vasileva, Garavalova 2012, 46–47).

2. Критически анализ на основните виждания по проблема

Като една от основните специфики на българската езикова система, отличаваща я от всички други принадлежащи към славянското лингвистично семейство езици, лингвистите единодушно сочат наличието на морфологическата категория ‘неопределеност / определеност’. Това прави установяването на причините за нейното възникване проблем от съществено значение не само за българската, но и за световната лингвистика. Въпросът е многократно интерпретиран в езиковедската литература, а вижданията по него най-общо могат да бъдат групирани около две противоположни тези – за чуждоезиковото влияние, определило появата и развоя на членуваните форми, и за вътрешносистемните фактори, станали причина за появата на морфологическата категория ‘неопределеност / определеност’ в българския език.

2.1. Теорията за наличието на чуждоезиково влияние при появата на категорията

Хронологично първа е теорията за наличието на *чуждоезиково влияние*, породило развитието на разглежданата граматическа категория в системата на българския език. Тя е поддържана на един по-ранен етап от развоя на лингвистичната наука предимно от чуждестранни учени слависти, но и от някои български езиковеди. Основният довод в полза на това твърдение е, че в никой друг от славянските езици не се е развила тази граматична категория. Цяла поредица от разработки (вж.: Бернщайн/Bernshtayn 1948, 357–362; Георгиев/Georgiev 1952; Мирчев/Mirchev 1978 и др.) е посветена на въпросите за ролята на езиковите контакти за аналитичността на българската номинална парадигма, както и за формирането на другите черти, които отделят българския език от славянското езиково семейство.

Тъй като тезата за чуждоезиковото влияние като водещо при възникването на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ в българския език отдавна е разколебана в лингвистичната литература, този проблем няма да бъде представен тук в детайли, а ще се акцентира единствено върху някои негови основни пунктове. Хипотезите на Миклошич за влиянието на трако-илирския субстрат и на Ягич за влиянието на румънския език върху формирането на разглежданата категория в българския език, както и изказаната от Нахтигал теза за чуждоезиковия произход на импулса, който поради наличието на условията на тясно съжителство и общуване между носителите на различните езици довел до появата на разглежданото морфологично явление, чийто развой обаче се е извършил със собствени средства, са обект на критически анализ още през 1950 г. в работата на Ив. Гълъбов „За члена в българския език“ (Гълъбов/Galabov 1950, 184–185). Авторът изтъква като основен аргумент в подкрепа на мнението си, че появата на българския определителен член е резултат от вътрешен развоен процес, в който няма място никакво чуждо влияние, факта, че в редица съвременни български диалекти „членът покрай своето особено значение пази още демонстративната си стойност“, т.е. в тях е съхранен „оня междинен период, през който се е дошло до общобългарското положение“ (Гълъбов/Galabov 1950, 201–202).

Представената от Вл. Георгиев теза е, че детерминираната номинална парадигма у нас се появява под гръцко влияние, макар в българския език вече да съществува наследеният още от славянския език – основа, модел на пост-позитивна членна форма при прилагателните, откриваща се в тяхното т.нар. сложно склонение. Авторът счита, че възникването на членния формант е получило тласък от гръцкия език, но той разширява употребата си по вътрешните закони на българския език, като за разлика от гръцкия модел запазва характерната си задпоставеност като своя специфична различителна особеност (Георгиев/Georgiev 1952, 83). Според Ив. Гълъбов обаче „чуждият“ импулс не би могъл да дойде от страна на гръцкия език, където ‘неопределеност / определеност’ е напълно обособена морфологическа категория, която не може да бъде сочена като причина за това българското показателно местоимение да калкира члена (Гълъбов/Galabov 1950, 185). Ето защо, без да отрича благоприятното влияние на съседните езици с наличие на член в тях, авторът поддържа становището, че „започналия в българския език развой продължава и бива доведен до своя логичен завършък, като членната форма получава богата и широка употреба“ (Гълъбов/Galabov 1962, 107).

К. Мирчев също открива редица слаби страни в споменатите теории за чуждоезиково влияние при възникването на морфологическата категория ‘неопределеност / определеност’ в българския език. Той оспорва теорията на Копитар и Миклошич с аргумента, че езиците на траките и илирите са твърде слабо познати за науката, за да може да се каже с положителност дали те са имали аналитичен строеж, за да могат да повлияят на славяно-българския език. В подкрепа на тезата си авторът подчертава също така, че на един много по-ранен етап трако-илирийското население е било романизирано или елинизирано. Според него доколкото е имало хора от такъв произход със запазен свой говор, те не са представлявали някакъв издигнат в културно отношение

етнически слой, способен да окаже толкова мощно влияние върху новодошли-те славяни. Доказателство за несъстоятелността на анализирания теория Вл. Георгиев открива и в синтетичния характер на старобългарския език, който несъмнено също би бил повлиян, ако развоят към аналитизъм на номиналната система е резултат от влияние от страна на езика на траки или илири. Теорията на Ягич и Вайнгард за румънско влияние над българския език по време на Втората българска държава К. Мирчев оспорва с аргумента, че съществуват редица обективни факти, доказващи българско влияние върху формирането на румънския език, а не обратното. Това според автора налага заключението, че аналитичният характер на българската номинална парадигма е резултат от сложен процес, в който вътрешните причини за езиковия развой се преплитат с влияния, идващи от специфичната балканска среда, от разнообразните връзки, в които влиза българското население, главно с романизирано и елинизирано население. Именно в това взаимно влияние К. Мирчев вижда причината за създаване на общи развойни тенденции във всички балкански езици и отбелязва, че без него в разглежданата лингвистична система никога не би се стигнало до пълен аналитизъм в областта на имената (Мирчев/Mirchev 1978, 292–294).

Подобно на повечето съвременни учени, И. Харалампиев споделя мнението, че българските членни форми се развиват без пряко влияние от един или друг език, но следва да се отчита катализиращото влияние на балканската езикова среда, която благоприятства зародилата се в езика естествена склонност към определяне на предмета да се развие в отделна граматическа категория (Харалампиев/Haralampiev 2001, 128).

2.2. Действието на вътрешносистемни развойни тенденции при зараждането на категорията

По този начин логично се достига до втората основна теза, около която се групират вижданията за причините, довели до появата на граматическата категория ‘неопределеност / определеност’ в системата на българския език – тази за *действието на вътрешносистемни развойни тенденции* при зараждането ѝ. Тя е особено ясно формулирана от Л. Милетич, който подчертава, че „членът в българския език не е чуждица, а самородно езиково явление и завършък на многовековен езиков процес, началото на който трябва да дирим още в праславянския език“ (Милетич/Miletich 1887, 305–331). Неговото мнение се споделя и от редица други наши и чуждестранни лингвисти (вж. Гълъбов/Galabov 1950; Калканджиев/Kalkandzhiev 1838; Мирчев/Mirchev 1978; Стойков/Stoykov 1960 и др.).

К. Мирчев подчертава, че „появата на членна форма в разволя на българския език без съмнение е едно от ония явления, които стоят в тясна връзка с условията, в които е бил поставен да се развива българският език на балканска почва, с други думи, появата на членна форма е последица от разволя на редицата общи във всички балкански езици тенденции. Във всеки отделен балкански език обаче членните форми са се развили по свои пътища и със свои собствени средства. Проучването на разволя на членната форма в българ-

ския език ни убеждава твърдо, че в процеса нямаме никакво външно механическо въздействие от страна на друг балкански език“ (Мирчев/Mirchev 1978, 179). Авторът категорично се противопоставя на опитите на някои български лингвисти от този период (Милетич/Miletich 1901) да обосновават виждането си за вътрешносистемните причини за развитие на новата морфологическа категория в българския език с аргумента, че и в други славянски езици, т.е. в някои северноруски диалекти, се среща постпозитивна употреба на показателните местоимения, чиято функция в известни случаи напомня българския граматичен член, макар за пълна прилика между тях да не може да се говори. Той акцентира върху факта, че в по-стари руски паметници употребата на постпозитивните местоимения функционално е много по-близка до члена в българския език, отколкото същата употреба в съвременните руски диалекти, и определя като разлика това, че във визираните северноруски говори прибавянето на показателното местоимение не става след всяко име, че показателните местоимения много често пазят своето показателно значение и могат да се явяват не само след съществително име, но и след глаголи и лични местоимения (Мирчев/Mirchev 1978, 196).

Както ясно личи от направеното по-горе кратко резюме на съществуващите теории по разглеждания лингвистичен проблем, макар целта да е намиране на обяснение за причините за възникването и разволя на една нова за системата на българския език морфологическа категория, значителна част от лингвистите разглеждат въпроса не на системно, а изцяло на субстанционално равнище, т.е. в плана на израза. Така например привържениците на теорията за чуждоезиковото влияние коментират фактори като възможността за извънсистемно влияние, начините за организиране на съответните категории в редица чуждоезикови парадигми и наличието или липсата на паралел между тях и българската езикова система. По аналогичен начин аргументи в подкрепа на идеята за действието на вътрешноезикова развойна тенденция се търсят предимно в определяне на времето на възникване на категорията в българския език, фонетичния облик на нейните формални показатели, както и в доказването на наличие на архаични членни форми в старобългарските преводни писмени паметници в случаите, когато има свободна, независима от гръцките оригинали постпозитивна употреба на показателни местоимения в текста или във фонетичния облик на членния формант за мъжки род единствено число (по-подробно по въпроса вж. Милетич/Miletich 1901; Мирчев/Mirchev 1978; Дограмаджиева/Dogramadzhieva 1973; Харалампиев/Haralampiev 1992). Подобен подход към анализираната проблематика обаче влиза в противоречие с общоприетия факт, че морфологическата категория представлява единство от форма и съдържание. Нейното съществуване предполага наличието на специфичен за нея формален израз (по това тя се различава от лексико-граматическите разрези), но формалните различия в плана на израза са пряко свързани със съществуващите различия в плана на съдържанието, които стоят в основата на релевантността на всяка граматическа категория за съответния език. В редица свои публикации Г. Герджиков акцентира върху съществуването на примат на плана на съдържанието над плана на израза. Според него в случаите, когато определени промени на равнище

субстанция станат причина за нежелани изменения в структурата на дадени форми, езикът винаги намира начин да реорганизира съответния сектор на системата, за да възстанови формалните различия там, където са необходими, и допуска формални изравнявания само там, където това се изисква от структурата на плана на съдържанието. Като аргумент в подкрепа на тази своя теза авторът посочва действието на закона за отваряне на сричката, което става причина за появата на редица неблагоприятни последици за старобългарското номинално склонение, но езикът намира начин да отстрани новопоявилите се формални съвпадения навсякъде, където това е необходимо, и така характерът на падежната система остава непроменен (Герджиков/Gerdjikov 1984б, 394). Поради това причините за възникването на морфологическата категория ‘неопределеност / определеност’ в българския език трябва да се търсят първо на системно равнище в устройството и наблюдаващите се принципи на развой на самата номинална парадигма, които до голяма степен се определят от езиковата типология, и едва тогава следва да се анализират начините за изразяване на нейните субкатегориални значения в плана на изрза.

Редица лингвисти интуитивно долавят съществуването на връзка между наличието на категорията ‘неопределеност / определеност’ и историческия развой на българската езикова система. Един от тях е Ив. Дуриданов, който се позовава на някои основни положения на диалектиката (напр.: определянето на вътрешните противоречия като основен фактор, пораждащ всяко развитие, и изискването явленията да се разглеждат в неразривна връзка със заобикалящите ги условия), за да определи като една от причините за аналитизма на номиналната парадигма в българския език езиковите контакти и особено асимилацията на чуждоезиково население (елинизирано, романизирано или от тюркски произход), но подчертава, че от решаващо значение в това отношение са вътрешните езикови фактори, породени от вътрешноструктурни противоречия на системата (Дуриданов/Duridanov 1956, 173). В подкрепа на тезата си обаче авторът търси противоречия от такъв характер, които са типични единствено за българския език, и затова стига до заключението, че движещ фактор в развитието му за дълъг период от време е противоречието между две основни тенденции – синтетична и аналитична, всяка от които има водеща роля в различен етап от историята на анализираната лингвистична система. Като пряк израз на това противоречие Ив. Дуриданов посочва допустимата от синхронна гледна точка, когато господстваща е функцията на аналитичната тенденция, възможност за „нов синтез“, т.е. образуването на нови синтетични форми в системата (Дуриданов/Duridanov 1956, 151–154).

В своята ректорска реч „Определени и неопределени форми в българския език“, произнесена през 1910 г., Б. Цонев също определя появата на разглежданата граматическа категория като важна особеност на българския език, която при имената се проявява в членната форма, а при глаголите – в преизказното наклонение (Цонев/Tsonev 1911, 18). Разбира се фактът, че определените и преизказните форми дават формален израз на различни морфологически категории и принадлежат към различни парадигми, не подлежи на съмнение, но в този случай огромно впечатление прави прозорливостта, с която авторът определя двете независими явления като част от една развойна тенденция в

системата на езика. В това отношение по-далеч стига П. Калканджиев, който свързва появата на определени форми на съществителните имена с разпадането на българското склонение (Калканджиев/Kalkandzhiev 1938, 215–222).

Анализирайки промените, настанали в граматичния строеж на българския език при преминаването му от старобългарски към новобългарски, Ст. Стойков определя като „най-важна, основна промяна... появата на граматичната категория определеност – неопределеност, която довежда до противопоставянето на определени и неопределени граматични форми. Тая промяна е много съществена и дълбока. Тя е качествено ново явление, което засяга еднакво двете основни граматични групи – имената и глаголите“ (Стойков/Stoykov 1960, 196). Според него появата на новата морфологическа категория трябва категорично да се разграничава от тенденцията за развой към аналитизъм, която се проявява „в замяната на прости форми, образувани чрез прибавяне на окончания, със сложни форми, образувани с помощни думи – предлози, частици и др.“ и не бива да се определя като основен вътрешен закон в развоя на българския език, защото „не засяга цялата граматична система, а главно имената. Освен това до известна степен тя е външна, тъй като обхваща предимно граматичните форми, без да засяга същината на граматичната система, без да довежда до съществени промени в семантиката на граматичните категории“ (Стойков/Stoykov 1960, 195–196). Формулирайки тезата си по този начин, Ст. Стойков влиза в полемика с Вл. Георгиев, според когото „основният вътрешен закон, който характеризира развоя на българския език, е: движение от синтетичен строй към аналитичен. Този закон изпъква като най-важен вътрешен закон в развитието на нашия език, защото той предизвиква големи, съществени промени в целия му граматичен строеж. Той засяга както имената, така и глаголите, дори и други граматични категории... Затова резултатите от действието на този закон трябва да бъдат основният критерий за периодизацията на историята на българския език. А разкриването на причините за действието на този закон, както и изследването на хода на промените, които се извършват под неговото въздействие, е основна проблема на нашето езикознание“ (Георгиев/Georgiev 1952, 71–116). Ст. Младенов обаче се оказва много по-близо до същността на анализирания проблем от всички, засегнали темата, защото единствен посочва, че развоят към аналитизъм е обща за всички индоевропейски (включително славянските и принадлежащите към тази група древни лингвистични системи от класическия период) езици тенденция, действието на която в отделните лингвистични системи се различава само по темпото на развоя и следователно е довело до различна степен на аналитичност в тях (Младенов/Mladenov 1979, 240–241). Накрая в духа на младограматическото виждане за езика авторът стига до заключението, че в аналитичността на номиналната парадигма „... се изразява безспорно българският, респ. индоевропейският езиков дух“ (Младенов/Mladenov 1979, 241), което обаче обяснява твърде малко.

Всяко от цитираните по-горе твърдения на тримата наши изтъкнати езиковеди безспорно има своите сериозни основания. Нещо повече, съществуването на противоречие между тях е само привидно. То се дължи на факта, че Ст. Стойков е ограничен от прекалено тясното си виждане за определящата

посоката на развитие на българската езикова система тенденцията за развой към аналитизъм, чиято същност свежда единствено до плана на израза, т. е. до формалното равнище, и чиято проява открива само в замяната на синтетични с аналитични форми в рамките на съществуващите парадигми. Нито едно изменение в изразните средства на езика обаче не може да оцелее във времето, ако не отразява съответно изменение в семантичната структура на лингвистичната парадигма, т.е. в плана на съдържанието. Ст. Стойков обаче не открива системни основания за съществуването на лингвистичното явление, чиято значимост оспорва. Затова той не е в състояние да забележи, че характеризиранията от него като най-важна промяна в развитието на българската езикова система – появата на морфологическата категория ‘неопределеност / определеност’, както и тенденцията за развой към аналитизъм, сочена от Вл. Георгиев и Ст. Младенов за водещ вътрешносистемен закон, определящ посоката на промяна на българската езикова система, са всъщност двете най-характерни проявления на една обща тенденция, обуславяща цялостния развой на българската езикова система, т.е., че оспорваните мнения не само не противоречат на изказаното от него самия твърдение, но и всъщност го допълват.

Ако това се вземе предвид, с положителност могат да се посочат и факторите, с действието на които се обяснява в какво се изразява споменатият от Ст. Младенов полумистичен „индоевропейски дух“, който според него стои в основата на развоя на българския език. Подобно твърдение вероятно има своите корени в младограматическите схващания за езиковото развитие. Представителите на това лингвистично течение имат безспорни постижения в опитите да се установят строгите закони на езиковия развой, но също така допускат, че върху него влияят и редица безпорядъчни и хаотични процеси, подчинени на случая и действащи в различни посоки, индивидуални отклонения и колебания, на които само случайното съвпадение придава някаква насоченост. Както бе посочено по-горе обаче, всеки такъв основен лингвистичен процес се подчинява на определени трайни тенденции, причините за които се коренят в предишните състояния на системата, както и в нейната типология. Въпросът за разликите между морфологическите типове езици и основните тенденции в техния развой няма да бъде детайлно представен тук, тъй като е страничен за разглежданата проблематика (по-подробно по проблема вж. Гаравалова/Garavalova 2003, 146–165).

2.2.1. Иконичност по отношение на граматическата доминанта на флективния морфологичен тип езици

Посоката на исторически развой на всеки конкретен език се предопределя до голяма степен от един основен фактор – морфологическа доминанта на съответния морфологически лингвистичен тип, към който той принадлежи. Г. Герджиков обозначава с този термин строго специфичната за всеки от отделните типове езици степен на морфологизация на частите на речта, която от своя страна води до определен вид синтагматична организация на словоформата и следователно до определен начин на афиксация и до специфика в характера на афиксите при него. Той подчертава, че иконичността (ясно обо-

значената принадлежност) по отношение на нея има приоритет в процеса на развой на езиковата система пред изпълнението на изискванията за иконичност във всяко друго отношение, защото именно на различната морфологична доминанта се дължи съществуването на различните морфологични типове езици (Герджиков/Gerdjikov 1984б).

Формирането на синтетичния флективен тип на праиндоевропейския език, от който произлизат всички индоевропейски езици, включително българският, според автора е пряк резултат от тенденцията към максимално обособяване на частите на речта от частите на изречението, защото по този начин те се превръщат в чисто морфологически категории от лексико-граматически тип. Така се създава т.нар. флексия като израз на стремежа и на формално равнище да се подчертае, че граматическите категории тук са чисто морфологически, а не морфосинтактически показатели, че те характеризират класа сам по себе си и думата сама по себе си (а не класа и думата в дадена синтактическа позиция) и че образуват парадигма в строгия смисъл (а не няколко частни парадигми, зависещи от синтактичната позиция и съвпадащи отчасти). В този смисъл създаването на флексията и на другите важни черти на флективния строй създава хомоморфизъм на структурата на плана на израза по отношение на структурата на плана на съдържанието в най-важното и решаващо отношение, което е свързано с граматическата доминанта на дадения морфологически тип. Развитието на езиковото мислене и определени придобивки на езика в дадено отношение обаче се заплащат със създаването на неравновесие в системата в друго (макар и далеч по-маловажно) отношение. То става причина за възникването на определено вътрешносистемно противоречие между структурата на плана на израза и структурата на плана на съдържанието, защото флексията се оказва неиконична по отношение на разпределението на граматическата информация на формално равнище. Именно това вътрешноструктурно противоречие между предимно едноморфемния характер на флексията и голямото количество граматическа информация, което тя носи, между разчленения характер на морфологическите категории и граматическите опозиции и неразчленения характер на окончанието, защото една флексия може да се използва за кодирането на няколко морфологични категории или една категория да се символизира посредством няколко флексии, според Г. Герджиков стои в основата на развитието на индоевропейските езици от древния период насам. То се изразява в това, че частите на речта продължават да бъдат максимално обособени и разграничени от частите на изречението (иконичност към морфологическата доминанта на флективния лингвистичен тип), но противоречието между структурата на плана на израза и структурата на плана на съдържанието се намалява и отстранява в резултат от действието на основната развойна тенденция в тяхната история – тенденцията към намаляване на средното количество граматическа информация, която могат да носят граматическите морфемии в границите на запазването на най-общите особености на флективния тип (Герджиков/Gerdjikov 1984б, 409–422). Г. Герджиков посочва, че основната цел на тази лингвистична тенденция може да се счита за постигната, когато на отношението немаркираност / маркираност в плана на съдържанието съответства отношението реална / нулева морфема

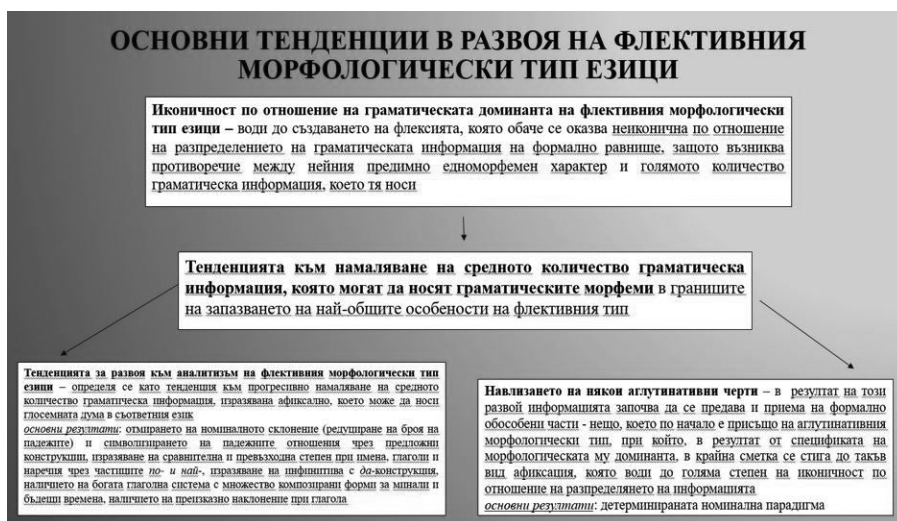
в плана на израза или, казано по друг начин, когато на една морфема отговаря само един положителен диференциатор, т.е. маркираност на съответния член от дадена граматическа категория само по един признак. Той подчертава, че количеството граматическа информация, носена от даден член на езиковата парадигма, отговаря на степента на неговата маркираност, а тя от своя страна е пряко обвързана с реда на отпадането на членовете на граматическите категории от езиковата система (Герджиков/Gerdjikov 1983; 1987; 1990).

Това е и причината авторът да определя развоя на българския език към висока степен на аналитичност на системата не като индивидуален или външнопредпоставен, а като предопределен до голяма степен от принадлежността му към флективния морфологически тип, тъй като той притежава същите вътрешноструктурни предпоставки, както всички други индоевропейски езици (Герджиков/Gerdjikov 1984б, 424). Не бива да се подценява също така фактът, че характерологията на всяка от конкретните езикови парадигми, в рамките на спецификата, обединяваща всички флективни лингвистични системи, както и под влияние на съществуващите в тях закономерности и глобални развойни тенденции, се създава посредством подбора на строго индивидуална комбинация от наличните начини за намаляване на количеството граматическа информация, носено от словоформата, както и от различното количествено съотношение между тях (Гаравалова/Garavalova 2003, 163–166). Освен това често конкретната лингвистична система се оказва повлияна при този избор от извънсистемни фактори като субстрат, непосредствено съседство с език от друг морфологически тип и т.н. Затова от причините за различията в индивидуалното историческо развитие на отделните езици, принадлежащи към флективния морфологически тип, в никакъв случай не бива да се изключват извънморфологическите (фонетични, социологични и т.н.) фактори. Те обаче могат да имат само спомагателна роля и не бива да се определят като основна причина за развоя на езика в определена насока, както в случая с теорията за чуждоезиковото влияние при възникването на морфологическата категория ‘неопределеност / определеност’ в българската езикова система, според която действието на извънезиковите фактори стои в основата на повишаването на степента на оптимизиране на езиковата система.

Това твърдение се подкрепя и от факта, че, дори при съвсем бегла съпоставка на граматичните системи, съвременният български език показва строго индивидуален вид развой, както и наличието на характерна специфика в сравнение не само с останалите славянски езици, но и със старобългарския. Впечатление правят няколко основни различия: отмирането на номиналното склонение (редуциране на броя на падежите) и символизирането на падежните отношения чрез предложни конструкции, изразяването на сравнителна и превъзходна степен при имена, глаголи и наречия чрез частиците *по-* и *най-*, изразяване на инфинитива с *да*-конструкция, наличието на богата глаголна система с множество композирани форми за минали и бъдещи времена, наличието на преизказно наклонение при глагола и формирането на детерминирана номинална парадигма. Независимо дали става дума за съществуваща в старобългарския език, или за формирана на по-късен етап от развоя на езика морфологическа категория, както и дали структурата на определена

граматична категория се обогатява, или редуцира, в резултат от направеното сравнение недвусмислено се налага изводът, че възникналите на системно равнище изменения се изразяват в плана на израза, най-общо казано, посредством композирани форми (включващи частици, предлози или спомагателни глаголи), т.е. лексикални образувания от две или повече отделни думи, служещи за символизиране на формално значение на една-единствена граматична субкатегория. Изключение представлява единствено членуваната именна форма, при която на пръв поглед се наблюдава обратният процес – тръгва се от композирана форма (име и задпоставено показателно местоимение), за да се стигне до една дума.

В българския език в основата на тези два типа развой, изразени съответно в различни видове символизиране на субкатегориалното значение на морфологическата категория, се открива проявлението на двата основни механизма, по които в индоевропейските езици се постигат целите на основната за флективния морфологически езиков тип тенденция към намаляване на средното количество граматическа информация, която могат да носят граматическите морфеми в границите на запазването на най-общите особености на флективния тип (вж. фиг. 1). Първият от тях е чрез действието на определяната от Г. Герджиков като нейна основна проява тенденция за развой към аналитизъм на флективния морфологически тип езици. Тя се определя като тенденция към прогресивно намаляване на средното количество граматическа информация, изразявана афиксално, което може да носи глосемната дума (под този термин авторът разбира отделна лексикална единица в рамките на композираната форма, която в своята цялост служи за символизиране на формално равнище на едно субкатегориално морфологично значение – *бел. моя*) в съответния език (Герджиков/Gerdjikov 1984б). Действието на тенденцията

Фиг. 1. Основни тенденции в развоя на флективния морфологически тип езици

за развой към аналитизъм на флективните езици засяга единствено морфологическата информация, която се предава чрез флективна афиксация, и не оказва влияние върху нея, когато тя се символизира на формално равнище чрез други средства за граматическо изразяване – аглутинативна афиксация (напр.: детерминиранието номинални словоформи в български език – *мъж-ът* (*m*), *жен-а-та*, *дет-е-то*, *мъж-е-те*, *жен-и-те*, *дец-а-та*), вътрешна флексия (напр.: англ. ез. ед.ч. *goose* – мн.ч. *geese*), редупликация (срв. итал. ез. *pi-pi(l)-are*; албански ез. *ci-cër-uar*; унгарски ез. *csi-csereg*; съвр. гръцки ез. *tit-tyv-iz-o* /*tit:i 'vizo/*), суплетивизъм (напр.: българската прономинална парадигма) (Гаравалова/Garavalova 2003). Акцентирането върху този факт е от особена важност, защото това още веднъж показва, че основната първопричина за тенденцията за развой към аналитизъм на индоевропейските езици има вътрешносистемен характер и се състои в особеностите на самия флективен строеж или, казано по друг начин, открива се в противоречието между структурата на плана на израза и структурата на плана на съдържанието, което възниква на определен етап от развоя на езика и за което стана дума по-горе. Счита се, че като краен резултат от действието на тази тенденция в езиковата система се достига до положение, при което, общо взето, на отношението немаркираност / маркираност от плана на съдържанието в плана на израза започва да отговаря отношението нулева / реална морфема или по-проста / по-композирана форма (Герджиков/Gerdjikov 1984б).

Като втора по важност, макар и много по-слабо изразена проява на основната тенденция в развоя на флективния морфологически тип езици, имаща за цел да отстрани или да намали разглежданите противоречия, Г. Герджиков посочва навлизането на някои аглутинативни черти в тяхната система. Той подчертава, че при лингвистични системи от разглеждания тип подобно явление може да се прояви единствено успоредно с повишаването на степента на аналитизъм, която определя като правопропорционална на степента на деморфологизация и / или на степента на композираност. Според него то повишава степента на полиморфемност и така се превръща в един от начините за намаляване на средното количество информация, изразявано афиксално, което се носи от микрословоформата (от отделната лексема в рамките на композираната форма, изразяваща определено субкатегориално значение – *бел. моя*), и следователно – за повишаване на степента на дискредитизация на граматическата информация на формално равнище при флективните езици. В резултат на този развой информацията започва да се предава и приема на формално обособени части – нещо, което по начало е присъщо на аглутинативния морфологически тип, при който, в резултат от спецификата на морфологическата му доминанта, в крайна сметка се стига до такъв вид афиксация, която води до голяма степен на иконичност по отношение на разпределянето на информацията. Така според автора се стига до частична промяна на морфологическия тип на индоевропейските езици, но едновременно с това се съхраняват главните особености на флективния строй, запазва се синтетосемичността и разнотипността на афиксите (включително и при изменяемите служебни думи) и по такъв начин се запазва специфичният за флективните езици характер на частите на речта – характер на чисто морфологически кла-

сификационни категории, а лингвистичната система се развива в посока към неотклонно повишаване на степента на анализъм (Герджиков/Gerdjikov 1984; 1990; 1997).

3. Причини за появата на морфологическата категория ‘неопределеност / определеност’ в системата на българския език

Един от основните лингвистични проблеми, разглеждан в тази студия, а именно възникването на категорията ‘неопределеност / определеност’ в системата на българския език, е типичен пример именно за комбинирано действие на тенденцията за развой към анализъм и развитието на някои аглутинативни черти с цел постигане на максимална степен на оптимизация на езиковата система в рамките на именната парадигма (Гаравалова/Garavalova 2014).

3.1. Развитието на някои аглутинативни черти в системата на флективния морфологичен тип езици

Самата поява на българската детерминирана парадигма на имената е резултат от аглутинативно влияние в разглежданата иначе флективна по тип лингвистична система. Това се доказва от редица особености в характера на членния формант, които го определят като полуаглутинативен (поради това, че е двуморфемен по състав) граматичен постфикс (Гаравалова/Garavalova 2013). Всъщност въпросът за дефинирането на морфологичната същност на определителния член в български език винаги е бил един от най-съществените терминологични проблеми, отнасящи се пряко до граматическата категория ‘неопределеност / определеност’. Основните характерни особености на члена са формулирани от Ю. Маслов, а по-късно и от Р. Гилин (Маслов/Maslov 1971, 181–188; Гилин/Gilin 1998a; 1998б).

Спецификата на формалния показател за символизиране на детерминираност се изразява в това, че от синхронна гледна точка той образува с предходната дума една фонетична цялост с общо ударение, но не бива да се характеризира като клитика, защото в редица случаи се явява носител на този словен акцент (срв.: *есен* – *есентà*, *пролет* – *пролеттà*, *пет* – *петтè* (при числителните редни) – български книжовен език; *буйд̀*, *времет̀*, *глас̀*, *жалуст̀*, *йесен`т̀*, *крак̀*, *крѳфт̀*, *небет̀*, *нушт̀*, *плет̀*, *сул`т̀* – на диалектно равнище (примерите са от Стойков/Stoykov 1967, 182–187) и т.н.), както и защото графично представлява част от лексемата, към която принадлежи.

Друга особеност на определителния член е това, че той стои в края на граматически оформената лексема, която вече има своето окончание. Тази позиция е абсолютно невъзможна за представката, корена или наставката, които се разполагат задължително преди флексията. Освен това формалният показател за определеност реално е двуморфемен (с изключение на краткия

член за м.р. ед.ч.), като значението 'детерминираност' се носи от морфемата *-т*, следвана от флексия, която повтаря граматичната информация, носена от окончанието на съществителното. Това личи особено ясно от примерите със склонен член, откриващи се в изобилие както в седмоградската българска книжнина от XVI в., така и в още редица среднобългарски и новобългарски паметници от XII–XVIII в. и в по-архаичната част от българските диалекти, пазещи остатъци от именното склонение (срв. *мѣсто то, мѣстото, мѣста того, камене того, камен тѣ, рати тож, езера того, о зѣмин том* – примерите са от Народно житие на Иван Рилски и разказа за Михаил воин (Мирчев/Mirchev 1978, 201–204); и.п. – *чилѣкат, р.п. ед.ч. – мѣжеток, чилѣкаток; д.п. ед.ч. – мѣжусуму, чилѣкутому; главеницѣнохи, нивѣстѣтохи; д.п. мн.ч. – л'удѣмтѣм, учѣт'елѣмсѣм* – родопските говори (Кабасанов/Kabasanov 1956, 42)). Реалната двуморфемност на формалния показател за детерминираност, включваща собствено окончание, автоматично изключва възможността на него да се гледа като на някакъв особен вид граматичен афикс.

Поведението на определителния член много напомня вокалната хармония в аглутинативните езици по това, че той се адаптира фонетически, а отчасти и морфологически, към думата, към която се присъединява. Тази негова характерологична черта е особено ясно различима в множествено число. Причината за това е, че при плуралните форми под действието на принципа на компенсацията се редуцира категорията 'род' и поради това изборът на формален показател за определеност зависи изцяло от словния завършек. Така например отсъствието на рода като релевантен признак позволява при всички лексеми, завършващи на *-и, -е* (напр. *къщи-те, мъже-те*), мекият вокал – флексия, да се дублира и в определителния член и така те образуват детерминираната си плурална форма с *-те*. Съответно имената, завършващи на *-а, -я* (напр. *къщя-та, крака-та, села-та*), в резултат от същия процес на фонетична адаптация получават член *-та*. Фонетично адаптиране на формалния показател за определеност към предходната дума се наблюдава и в единствено число, макар родът тук също да оказва влияние. Поради тази причина съществителните от женски род, но и всички, завършващи на *-а, -я*, в единствено число получават определителен член *-та* (срв. *войвода-та, съдия-та*, където думата е от м.р., но има формален показател за женски род и получава определителен член *-та*), имената от мъжки род на съгласна се членуват с член *-ът (-а)*, а тези, завършващи на *-о, -е, -у, -ю, -и* (предимно, но не задължително от среден род), се членуват с определителен член *-то*.

В българския език формалният показател за детерминираност определя цялата именна група и стои винаги на второ място в нея (срв. *столът, големият стол, големият бял стол, старият голям бял стол, първият ми голям бял стол* и т.н.). Това правило е абсолютно безизключително и важи с пълна сила дори в случаите на обрнат словоред (срв. „*ако небето синьо е тъй близко*“ и „*ако синьото небе е тъй близко*“). Фактът, че определителният член реално е групов определител, е специфична негова особеност, която до голяма степен го оприличава на служебна дума и го различава от морфемите и в частност от флексията. Основанията за подобно твърдение се откриват във факта, че при флективния тип езици, към които принадлежи и българският, всички ос-

танали морфологически субкатегории (членовете на частните категории, на частнокатегориалните значения) са obligatorни определители на съответната част на речта и трябва задължително да се реализират, дори и информацията, която носят, да е предварително зададена от контекста, т.е. те са словни определители. Така например в именната група *новата бяла копринена риза* всеки един от елементите притежава свое собствено окончание, носещо граматичното значение ж.р. ед.ч., и макар тази информация да се повтаря многократно в рамките на словосъчетанието, което е напълно разбираемо и във вида *нов бял копринен риза*, т.е. без това повторение, тя не се счита за нерелевантна при нито едно от имената в рамките на разглежданата група и не може да бъде пропусната. Това обаче не важи за определителния член, който се открива на обичайното си място в края на първия елемент от нея. Причината за това е, че при разглежданата тук морфологическа категория няма съгласуване по определеност, въпреки че то съществува в редица други езици. В албански например номиналното склонение бива два типа в зависимост от това дали свързващият член се намира след членувано, или нечленувано име (Серебрянников/Serebrennikov 1950, 400–404). Съгласуване по определеност съществува отчасти и в румънски език (само на синтактично равнище) при т.нар. притежателен член, който има еднакъв произход с енклитичния и редовно се използва в книжовния език с притежателните местоимения и с пояснения в родителен падеж като част от сложна система за изразяване на отношенията между притежател и притежаван обект (Гълъбов/Galabov 1950, 125–126, 138). В скандинавските езици също се членува всяка дума от номиналната фраза. В шведски например ‘определеност’ често се символизира два пъти (веднъж с предпоставен и веднъж със задпоставен определителен член), а освен това евентуално добавените между предпоставения член и главната дума прилагателни имена също се скланят и този начин отново маркират ‘детерминираност’ на формално равнище (Гилян/Gilin 1998б, 99).

Дефинирането на морфологичната същност на определителния член в българския език е един от важните терминологични въпроси в българската лингвистична литература. За съжаление, по него все още липсва единно становище. Л. Андрейчин, Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, Ст. Гинина и др. поддържат мнението, че формалният показател за детерминираност трябва да се квалифицира като частица (Андрейчин/Andreychin 1944, 123; Гинина и др./Ginina et al. 1966, 39; Младенов/Mladenov 1939, 243). Тази теза до голяма степен се възприема като остаряла и от съвременна гледна точка е категорично отхвърлена. Причина за това е фактът, че парадигмите както на обозначената със същото име, така и на всички останали части на речта в български език, се състоят единствено от самостоятелни лексеми, докато членът е съставна част на именната словоформа (Стоянов/Stoyanov 1959, 14; Гилян/Gilin 1998а).

Еквивалентните на морфема термини „приставка“ и „творница“, употребявани от А. Т. Балан, също не могат да се определят като адекватна дефиниция на формалния показател за определеност в българския език (Балан/Balan 1940; Славски/Sławski 1954). Причината за това е, че появата му в рамките на словоформата води до промяна не на нейното лексикално, а единствено на нейното граматическо значение. Дори и ако се има предвид фактът, че терми-

нът ‘суфикс’ се използва в международната лингвистична литература и при словоизменението, подобно разширяване на значението му не е удачно, тъй като може да доведе до недоразумения (Стоянов/Stoyanov 1959, 14; Гилин/Gilin 1998б, 108–111). Освен това формалният показател за определеност не може да бъде определен и като деривационен суфикс, защото включването му в рамките на словоформата не причинява (за разлика от повечето, но не всички деривационни суфикси) преминаването на съответната дума от една към друга част на речта, нито внася добавки или промени в лексикалното ѝ значение. За разлика от всички деривационни суфикси, определителният член не е свързан с определена част на речта, а се прибавя след окончанието на съществителни, прилагателни, причастия, числителни редни и бройни и някои местоимения (Стоянов/Stoyanov 1959, 14; Гилин/Gilin 1998б, 108–111).

Ст. Стоянов определя формалния показател за детерминираност като формообразуваща членна морфема, равноредна на понятията представка, корен, наставка и окончание. Основания за тази класификация авторът търси в това, че според него определителният член се характеризира с наличието на собствено значение и неразложимост на по-малки значещи единици (Стоянов/Stoyanov 1959, 1–137; 1984, 226–227). Подобно твърдение обаче също търпи критика, защото навежда на мисълта, че се въвежда трети критерий за деление на морфемите по функция – корени, афикси, членни морфемни. Оспорвайки тезата на Ст. Стоянов, Р. Гилин подчертава, че липсва общоприложимост на новата категория, която се състои само от една морфема, представена чрез няколко аломорфа, защото от гледна точка на икономията в описанието много по-голямо неудобство е въвеждането на допълнителна категория, отколкото възприемането на два последователни репрезентанта на една и съща категория – словното окончание. Затова според него за въвеждането ѝ в структурата на думата, са необходими много по-сериозни основания от това авторът да не може да причисли разглежданото морфологическо явление към някой от съществуващите четири вида морфемни подкласове, защото вече е посочил доводи против дефинирането на определителния член като наставка и окончание, а класифицирането му като представка или корен е невъзможно (Гилин/Gilin 1998б, 111–113).

Като че ли най-широко разпространено сред лингвистите, изследователи на българския език, е дефинирането на формалния показател за определеност като флексия (Костов/Kostov 1939; Андрейчин/Andreychin 1964; Маслов/Maslov 1956; Пашов/Pashov 1965, 83–130; Зидарова/Zidarova 1998б, 212; Гилин/Gilin 1998а, 96–103 и др.). Подобна класификация обаче също притежава редица слабости, а основните възражения срещу нея са неудобството в някои случаи словоформата да се характеризира с две окончания (Джамбазов/Dzhambazov 1978, 411–417; Стоянов/Stoyanov 1959, 14–15 и др.) и фактът, че, за разлика от флексията за множествено число например, която присъства задължително в словоформата на всеки елемент от номиналната фраза, формалният белег за определеност е групов определител. Р. Гилин, който е един от основните застъпници на тази теза в наши дни, не приема тези доводи за достатъчно убедителни. Като контрааргумент той изтъква факта, че в шведския език, който по общото устройство на своята система показва го-

лямо сходство с българския, е напълно нормално наличието на до три флективни окончания в рамките на словоформата (срв. напр.: *pojka* (момче), *pojkar* (момчета), *pojkarна* (момчетата), *pojkarнаs* (на момчетата) – р.п.). Освен това авторът изтъква наличието в същата лингвистична парадигма на морфема за р.п., която се разглежда като флективно окончание, представляващо част от словоформата, въпреки че поведението ѝ принципно е същото като на българския определителен член (независимо от броя на компонентите тя се явява еднократно, но модифицира цялата фраза (следователно е групов определител), стои винаги непосредствено преди притежаваното, като не се свързва с определена част на речта, а с определена позиция в именната група, и се намира задължително след „чистите“ флективни окончания, които не принадлежат към фразата, а към отделната дума, и са редувантни). Това са основните причини, които дават основание на Р. Гилин да определи дефинирането на формалния показател за детерминираност в българския език като флексия за напълно приемлива и защитима теза, представляваща най-доброто решение на разглеждания проблем за момента (Гилин/Gilin 1998a, 96–113).

Разбира се, такъв подход към разглеждания проблем не е лишен от известни основания. Безспорен факт, потвърден категорично от анализа на спецификата на определителния член в синхронен план, е, че той е афикс, имащ отношение единствено към граматическото значение на лексемата (или именната група), към която принадлежи. Съществуват обаче и редица основателни възражения срещу дефинирането му като окончание. Част от тях вече бяха посочени по-горе: това, че е групов определител, докато всяка дума в границите на именната група си има своя собствена флексия; това, че стои след граматически оформената дума, т.е. след нейното окончание и пр. Най-същественият аргумент срещу класифицирането на формалния показател за детерминираност по разглеждания начин е фактът, че с появата си в номиналната фраза той не само привнася граматическото значение детерминираност, но и дублира информацията, носена от словната флексия. Затова определителният член в българския език не може да бъде определен като окончание – той е реално двуморфемен и сам има окончание, т.е. съгласува се по род, число и падеж с името, към което принадлежи. Причината за проявата на тази негова специфика следва да се търси в доказанието му произход от показателните местоимения – пълнозначни думи, принадлежащи към отделна граматична парадигма, което пък е основание за писането му разделно от пълнозначната дума през Възраждането. Забравяйки този важен факт от историята на българския език, традиционната лингвистика приема като неоспорим факт твърдението, че формалният показател за определеност е морфема, характеризираща се с наличието на собствено значение и неразложимост на по-малки значещи единици. Именно това е причината за възникването на проблеми при дефинирането на морфологичната същност на определителния член и невъзможността да се посочи адекватно обяснение на онези специфични черти, които го разграничават както от словното окончание, така и от всички останали морфемни класове.

Още един важен факт прави впечатление във връзка с опитите за класификация на формалния показател за символизиране на детерминираност.

Една значителна група лингвисти акцентира върху съществуването на връзка между появата на определителен член от анализирания тип в българския език и наличието на прояви на аглутинация в граматичната му система. Р. Гилин разглежда като пример за полиморфемност и следователно като доказателство за съществуването на силни тенденции от такъв характер не само членуваната именна словоформа, но и плуралната форма на едносричните съществителни от м.р., образувана с помощта на окончанието *-ове* (включващо образуващата плуралната основа на името морфема *-ов-* и окончание *-е* за мн.ч.) и формата на глаголите с повече от една представки, и стига до извода, че посочените „езикови парадигми имат идентична линейна морфемна структура“ (Гилин/Gilin 1998a, 96–103). В. Зидарова отбелязва, че морфосинтактиката на думата в съвременния български език се отличава със силни аглутинативни тенденции, изразяващи се в присъединяването на голям брой служебни морфемни (Зидарова/Zidarova 1998b, 212). Г. Герджиков подчертава, че по принцип при флективните езици, към които принадлежи и българският, всички граматически категории се изразяват от една-единствена морфема, т.нар. флексия, но в определени случаи при своя развой те могат да получат и някои черти на аглутинация. Според него именно такъв е случаят с анализирания определена номинална парадигма, защото определителният член се прибавя след последната морфема (флексията) и така словоформата получава няколко граматически афикса, т.е. характеризира се с полиморфемност, което е белег на аглутинация. Това за него е и обяснението на факта, че формалният показател за определеност в българския език е групов определител, тъй като в аглутинативните езици някои граматически морфемни могат да се вадят пред скоби и да определят не само думата, която носи афикса, но и синтактично свързаните с нея лексеми (Герджиков/Gerdjikov 1984b; 1990; 1997).

От характеристиката на формалния показател за определеност в съвременния български език като групов определител и от спецификата му на двуморфемен според Г. Герджиков следва логично и обобщението за неговата морфологическа природа като полуаглутинативен формант (Герджиков/Gerdjikov 1984b). При въвеждането на този термин следва да се има предвид, че авторът визира единствено съществуващата прилика между подробно описаното по-горе специфично поведение на определителния член в границите на словоформата и най-вече способността му да се прикрепя към вече граматически оформената лексема (т.е. да стои след флексията), както и начина на функциониране на граматичните афикси в системата на аглутинативните езици. Затова тук е от особена важност изрично да се акцентира върху това, че употребата на понятието не бива да бъде причина за някакъв вид пряко асоцииране на граматичното явление, чиято формална проява е членуването на имената в български език, с аглутинативния морфологически тип лингвистични парадигми, т.е. появата на разглежданата граматическа категория не може да бъде обяснена на базата на чуждоезиково влияние от такъв вид. Такъв поглед към анализирания аглутинативна проява категорично се потвърждава и от факта, че наченки на детерминация в номиналната система на българския език се наблюдават още през старобългарския период от развой на езика (Мирчев/Mirchev 1978, 196–204), докато турската инвазия в Европа, станала причина за появата на единствената

аглутинативна лингвистична система на територията на Балканския полуостров, датира едва от XII–XIII в. В подкрепа на представената теза може да бъде приведен и още един сериозен аргумент. Според Г. Герджиков определителният член трябва да бъде характеризирани не просто като аглутинативен, а като полуаглутинативен, защото втората морфема в състава му дублира по своята функция флексията на името, което при класическия тип аглутинация, където морфемите са еднозначни и еднотипни, не би се допуснало, и като формант, а не като морфема, защото в българския език той реално е двуморфемен (Герджиков/Gerdjikov 1984б). Това мнение се приема и в настоящата работа, поради което в нея успоредно с общоприетото понятие *определителен член* като синонимни се употребяват термините *членен формант* и *формален показател на символизиране на определеност (детерминираност)*.

Максимално показателни по отношение на основанията за дефиниране на определителния член в българския език като полуаглутинативен формант от синхронна гледна точка са народните говори, принадлежащи към нашата езикова територия. Това бе посочено нееднократно по-горе в изложението по анализирания проблем, а основанията за подобно твърдение са следните: за разлика от книжовния език, на диалектно равнище се пазят както тройната система за символизиране на определеност, така и склоненият член, които пряко кореспондират с парадигмата на показателните местоимения и представляват безспорно доказателство за двукомпонентността на членния формант, както и за специфичната функция на съдържащата се в него гласна да дублира граматичната информация, носена от флексията на граматически напълно оформената словоформа, към която той се прикрепя (напр.: *чилѐкасѐн, чилѐканѐк, кѐметѐк, мѐжетѐк* (м.р. ед.ч. в.п.); *чилѐкутуму, чилѐкунуму, чилѐкусуму / чилѐкутум, чилѐкусум, чилѐкунум, пѐнутуму, дѐскалутуму, говедѐрутуму, мѐжусуму / мѐжусум* (м.р. ед.ч. д.п.); *ѐтнеси кравѐтохи лѐгун', главеницѐнохи ѐтнели гиздѐлѐ, а пак бѐбѐтохи – кѐрпа, нивѐстѐтохи / на нивѐстѐта* (ж.р. ед.ч. д.п.); *дѐтѐсѐк, дѐтѐнѐк* (ср.р. ед.ч. в.п.); *мѐлетуму, дѐтѐтуму, мѐмчетуму, мѐмчѐтум* (ср.р. ед.ч. д.п.); *д'евѐрѐмсѐм, учѐтелѐмсѐм, синувѐмсѐм* (м.р. мн.ч. д.п.); *жѐнѐмсѐм, жѐнѐмнѐм, нивѐстѐмнѐм* (ж.р. мн.ч. д.п.); *мѐлѐмсѐм, мѐлѐмнѐм, мѐлѐмтѐм* (ср.р. мн.ч. д.п.) – родопските говори; *косѐчатѐгоа, Иванѐтога, вѐкатѐгоа, мѐжѐтога* – Трънско и др. (Кабасанов/Kabasanov 1956, 42; Стойков/Stoykov 2002, 232)).

Във връзка с разглежданата проблематика особен интерес представлява и състоянието на определената номинална парадигма, фиксирано във възрожденската литература. За този период е характерна липсата на единна правописна норма, а това се превръща в причина за успоредното съществуване на няколко типа графично оформление на детерминирани номинални словоформи в среднобългарските и новобългарските паметници. Това от своя страна позволява въз основа на графичното оформление на детерминираната именна словоформа да могат да се направят важни заключения относно спецификата и начина на функциониране както на морфологическата категория 'неопределеност / определеност', така и на нейния граматичен показател. Причината за това се крие във факта, че в българския език съществува тясна

връзка между начина на изписване на думата и нейния морфемен състав (дължаща се на факта, че основният правописен принцип, който се прилага в рамките на разглежданата лингвистична система, е морфологичният, изразяващ се в единство в начина на изписване на морфемите във всички думи).

Като първи тип графика определяме разделното писане на определителния член, фиксирано например в цитираните по-горе Народно житие на Иван Рилски и разказ за Михаил воин (Мирчев/Mirchev 1978, 201–204). Причината за това е, че то отразява най-ранния етап от развоя на разглежданото морфологично явление и е пряко повлияно от старобългарската книжовна норма. Чрез този начин на написание се акцентира върху произхода на членния формант от старобългарските показателни местоимения тъ съ и онъ и се запазват традицията и приемствеността между различните етапи от развоя на езиковата система. Графичното отделяне на члена от лексемата, към която се отнася, от друга страна, е белег за относителната му автономия, защото е възможно единствено в случай че, въпреки безспорната си граматикализация във функцията на показател за символизиране на детерминираност на формално равнище, в съзнанието на носителите на езика той все още се асоциира с пълнозначна дума. Причината за това безспорно следва да се търси в неговите характерологични черти, като при това от решаващо значение за възприемането на определителния член като самостоятелна лексема е осъзнаването на неговата двукомпонентност – консонантна основа, носител на семантиката ‘детерминираност’, и вокал – флексия, която повтаря граматичната информация, носена от окончанието на съществителното. Освен това разделното писане прави особено очевиден факта, че формалният показател за определеност се прибавя към вече граматически оформената словоформа.

Разделянето на членния формант от лексемата, към която принадлежи, като тип графика напълно противоречи на същността на разглежданото морфологично явление, защото определителният член, макар и пряко свързан с деиктичната местоименна парадигма, през Възраждането вече напълно е изгубил лексикалното си значение, т.е. граматикализирал се е като формален показател, служещ единствено за символизиране на граматичното значение ‘детерминираност’ в рамките на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’. Това е и причината с течение на времето разделното писане в анализирания случай постепенно логично да отстъпи пред тенденцията членът да се отделя с тире от лексикалната основа. Именно този вид правопис се препоръчва от първия и най-известен новобългарски учебник „Рибния буквар“. В специална глава, озаглавена „Членове с имена и прилагателни“, П. Берон представя образци от детерминираната номинална парадигма в единствено и множествено число, където определителният член се пише полуслято със съответното име (срв. *Кракъ, крак-атъ, крака, кракѧ-та; Волъ, вол-ата, вѧлове, волове-тѣ; Книга, кнѣга-та, кнѣги, кнѣги-тѣ; Нѣво, нѣво-то, нѣвѣсѧ, нѣвѣсѧ-та* и др. (Берон/Beron 1824, 18)). Анализираният тип графично оформление сам по себе си представлява сериозна крачка към това смисловото и граматично единство на детерминираната номинална словоформа да бъде изразено и на равнище графика чрез слятото писане на членния формант с името, към което се отнася.

Само няколко десетилетия по-късно се появяват нови доказателства, че развойните тенденции са именно в тази посока. Дори бегъл преглед на учебникарските заглавия от този период е достатъчен, за да се установи, че имената от мъжки род единствено число често представляват изключение от общоприетата практика членният формант да се пише полуслято със съответното име, тъй като при тях детерминираната словоформа графично се представя като неделимо на съставни части единство (срв. „Грамматика на *старобългарския* езикъ по сичко-то му развитие“ (Момчилов/Момчиллов 1865а); „Сборник отъ образци за изучаванье-то на *старобългарския* езикъ по сичко-то му развитие“ (Момчилов/Момчиллов 1865б) и др.). Именно този участък от определената номиналната парадигма се характеризира с най-ниска степен на натовареност от гледна точка на броя на изразяваните посредством флексията на съществителните в съвременния български език граматически значения, затова проявата на разглежданото явление точно тук не е случайна. Слятото писане на определителния член с лексемата, към която се отнася, е фиксирано за пръв път при имената от мъжки род в единствено число, защото в рамките на максимално немаркирания член на морфологическата категория ‘число’ – единственото число, номиналните фрази, отличаващи се с наличието на съществително от мъжки род, са натоварени семантически с маркираност по род, за разлика от маркираните съответно по признаците ‘феминалност’ и ‘неутралност’ имена от женски и среден род. Поради това на формално равнище именно те се характеризират с наличието на нулева флексия (Гаравалова/Garavalova 2003, 182–184). Недвусмислено доказателство в полза на твърдението, че мъжки род е максимално немаркираният член на морфологическата категория ‘род’, е фактът, че единствено при съществителните, притежаващи такава граматична характеристика, се различава категорията ‘мъжколичност’, организирана въз основа на опозицията персоналност (неимперсоналност) / имперсоналност. Затова и тук най-дълго се пазят падежните окончания.

Освен това при по-задълбочен анализ на посочените по-горе промени, наблюдаващи се при правописа на номиналните фрази, съдържащи съществително име от мъжки род единствено число, се разкрива още една интересна закономерност в тяхната употреба. При членуване на съществителното в именителен падеж се използва членният формант *тъ*, който в унисон с традицията от този период се пише полуслято със словоформата, към която се отнася (напр.: *старобългарский-тъ* езикъ; *то* и въ *тъ*зи случаи *глаголь-тъ* не ѝ друго освень отъ дѣйствителенъ преходителенъ залогъ; наопако *глаголь-тъ* страдати ѝ отъ страдателенъ залогъ; *йо*ще отъ тогази да са-прерабоща *старобългарский-тъ* езикъ; *оттамъ* кож-то долъ въе *вътьръ-тъ*; *въздухъ-тъ* ся връти; *ледъ-тъ* ще почне да ся топи (Момчилов/Момчиллов 1865а, 14–90; 1865б, 10–12; Книжица/Книзhitsа 1970, 12–14)). При детерминиранияте номинални фрази в косвените падежи обаче формалният показател за определеност представлява неделима част от думата, т.е. пише се слято с нея (срв.: въ *старобългарския* езикъ; *новыя* периодъ; *Възвратно-то* мѣстоименіе са, притурнѣто при глаголь отъ дѣйствителенъ преходителенъ залогъ, ако служи като допълненіе на *глагола* за да покаже, че дѣйств-то са-завръща;

последны оставя безъ примѣры, и ги нарича неприѣты за **ѣзыка**; на втора-та страница на първия лист; слѣдъ туй общо заглавиѣ иджтъ самы-тъ статьи на **Исборъника**; а колкото до **ѣзыка** на тѣзи ркопись; вляниѣ-то на **ѣзыка** на **родныя** писецъ... доста забѣлѣжително; йоще отъ тогази да са-прерабоща старобългарскый-тъ ѣзыкъ по свойства-та-на **русскъя**; отъ **вѣтъръ** излиза и добро и зло; кога стоимъ насрѣщъ възъ **огъня** (Момчилов/ Momchilov 1865a, 14–90; 1865b, 10–12; Книжица/ Knizhitsa 1970, 12–14)). Този тип употреба на пръв поглед влиза в противоречие с йерархичната структура на българската номинална парадигма, тъй като, противно на очакванията, графичното сливане на формалния показател за определеност с именната основа става не при максимално немаркирания член на граматичната категория ‚падеж‘ – номинатива, а при маркираните косвени падежи. В случая обаче, за да се достигне до описаното положение на нещата, върху езиковия развой оказват влияние и някои допълнителни фактори. Трябва да се има предвид, че по това време краесловните ерове по традиция все още се пазят на равнище графика, макар да са загубили фонетичната си стойност, а това влиза в противоречие с факта, че в границите на българската езикова територия най-широко разпространеният определителен член при съществителните имена от мъжки род единствено число е **-ъ** (Антонова-Василева и др./Antonova-Vasileva et al. 2016, к. № М 48; 2016, к. № М 52). При това положение на нещата недетерминираната и детерминираната номинална словоформа биха съвпаднали напълно в случай, че формалният показател за детерминираност в номинатив се изпише слято с думата, а това е недопустимо за системата. Това е и причината в научната литература при членуване на имената от мъжки род единствено число в номинатив да се използва наследеният от старобългарски членен формант **-тъ**, който обаче е двукомпонентен, което налага разделното му писане. В косвените падежи обаче нещата не стоят така. В изрази от типа *„отъ вѣтъръ излиза и добро и зло“* самата предложна конструкция е достатъчен маркер за това, че еровата гласна в краесловие е формален показател не за падеж (номинатив), а за определеност, което прави възможно изписването ѝ слято с именната основа. Въпреки това обаче, както личи от приведените по-горе примери, стремежът сигурно да се разграничи детерминираната номинална фраза често води до замяната на определителния член **-ъ** с **-а** в разглежданата позиция под влияние на общата агломеративна падежна форма за мъжки род, произлизаща от старата родително-винителна форма.

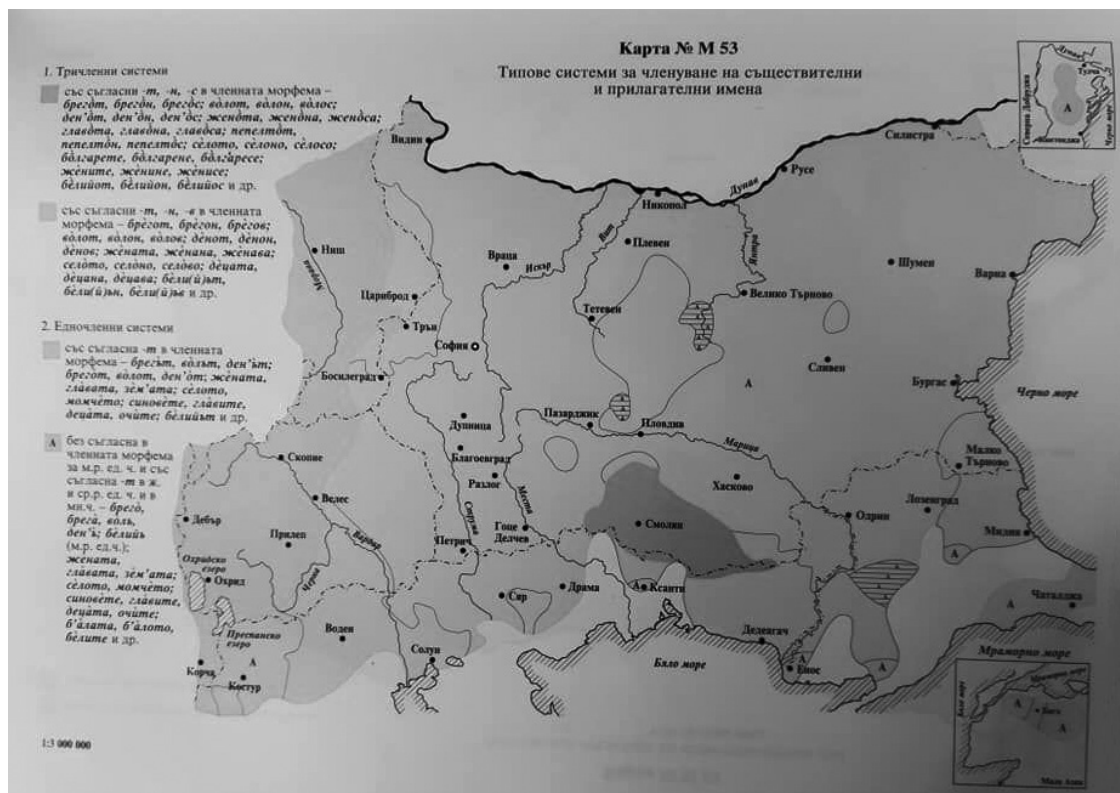
3.2. Ролята на тенденцията за развой към аналитизъм в развитието на морфологическата категория ‚неопределеност / определеност‘

Както ясно личи от казаното по-горе, в конкретния случай появата на морфологическата категория ‚неопределеност / определеност‘ в българския език се дължи най-вече на възможността в системата на флективните езици да навлизат някои аглутинативни черти (при запазване на основните харак-

теристики на флективния морфологичен тип езици). Това позволява информацията да се предава и приема на формално обособени чести. Освен това следва да се подчертае също така, че при нейния развой, макар и с по-второстепенна роля, тенденцията за развой към аналитизъм също оказва влияние върху формирането на детерминираната номинална парадигма в българския език, при това в два много важни аспекта, довели до съвременното състояние на нещата: редуцирането на тройната система за членуване до едночленна в по-голямата част от диалектите в границата на българското езиково землище, поради което се е превърнало в книжовна норма, и развитието на формалния показател за детерминираност.

3.2.1. Причини за редуцирането на тройната система за членуване до едночленна

От синхронна гледна точка при определената форма на имената в границите на българското езиково землище са съхранени два типа системи за членуване – едночленна и тричленна, която от своя страна също бива два вида в зависимост от произхода и състава на изграждащите я формални показатели за определеност (вж. фиг. 2).

Фиг. 2. Типове системи за членуване на съществителните и прилагателните имена

Едночленната система за символизиране на детерминираност е по-обстойно проучена, тъй като е характерна за повечето диалекти, поради което именно тя е отразена и в българската книжовна норма. Макар тройният член да е напълно жив и функционален, от синхронна гледна точка той е съхранен единствено на диалектно равнище. Затова тройното членуване е обект на изследване предимно в рамките на езиковата история, която описва етапите в развоя на разглежданата определена парадигма и анализира резултатите от настъпилите в нея промени, и диалектологията, от гледна точка на която типът на системата за членуване и видът на членния формант са част от основните морфологически характеристики при описанието и класификацията на говорите и при определянето на тяхната типология. Друг особено важен елемент от анализа на всеки териториален диалект е определянето на вида на формалния показател на категорията. Това позволява в диалектоложката литература до момента разпространението на различните членни форманти и на типовете системи за членуване в границите на българската езикова територия да е много добре отразено.

Именно на тази причина се дължи фактът, че в рамките на езиковедските проучвания на проблема за съществуващите на диалектно равнище два вида тройна система за членуване в морфологическата парадигма на съществителните имена най-добре проучен и сравнително изчерпан от гледна точка на съвременната българска лингвистика се оказва именно въпросът за точното определяне на ареала на разпространение на разглежданото явление. Нещата отиват дори максимално далеч, тъй като резултатите от дългогодишните изследвания по него са обобщено представени със средствата на лингвистичната география (Костова и др./Kostova et al. 1964, к. № 152; Вакарелска и др./Vakarelska et al. 1966, к. № 169; Антонова-Василева и др./Antonova-Vasileva et al. 2016, к. № М 50; Каневска-Николова/Kanevska-Nikolova 2006, 225–227).

Най-новите проучвания по проблема категорично показват, че в границите на българската езикова територия първият тип тройна членна система (отличаваща се с консонанти **-т**, **-н**, **-с** в състава на определителния член, произлизащи от старобългарските показателни местоимения **тъ**, **съ** и **онъ**), се пази в диалектната парадигма на съществителните имена в голям югоизточен ареал, обхващащ част от рупските говори в Южнопловдивско, Южноасеновградско, Източноевлинско, Смолянско, Ардинско, Момчилградско, Маданско, Крумовградско, Ивайловградско и Златоградско (Костова и др./Kostova et al. 1964, к. № 152; Вакарелска и др./Vakarelska et al. 1966, к. № 169; Антонова-Василева и др./Antonova-Vasileva et al. 2016, к. № М 50). Разпространението на втория тип тройна система за членуване (с наличието на консонанти **-т**, **-н**, **-в** в състава на членния формант) оформя голям западен ареал, който включва диалектите, намиращи се на запад от линията Зайчар – Пирот – Трън – Кратово – Куманово – Скопие – Велес – Прилеп – Битоля. Казано по друг начин, това са голяма част от крайните северозападни говори, някои от същинските и крайни югозападни български диалекти в географската област Македония, както и заемащият гранично положение спрямо най-северните от тях и моравските говори диалект на Гора (Анто-

нова-Василева и др./Antonova-Vasileva et al. 2016, к. № М 50). Следва да се има предвид обаче, че макар моравските говори също да са включени в този ареал, най-западната част от тях днес се характеризира с наличието само на остатъци от определената именна парадигма.

Особеното разположение на ареалите на разпространение на тройното членуване в рамките на българската езикова територия се смята за едно от основанията в българската езиковедска литература да се счита, че тя е била повсеместно разпространена в един по-ранен етап от развоя на езика (Гълъбов/Galabov 1962, 64, 111–112 и др.). Безценни в това отношение отново са лингвистичните сведения, идващи от диалектоложките проучвания. Причината за това е, че българските териториални говори на практика са съхранили всички етапи, през които преминава развоят на морфологическата категория ‘неопределеност / определеност’ от троен през двоен до единичен двукомпонентен определителен член и от там до еднокомпонентен такъв при имената от мъжки род в единствено число, т.е. те с право могат да се разглеждат като синхронен модел на един диахронен процес.

Какво се има предвид с това изказване? Наличието на тричленна определена именна парадигма в границите на българската езикова територия предизвиква безспорен интерес сред езиковедите от много поколения. Въпреки това обаче изключително проблематично се оказва дефинирането на точното граматично значение, носено от всеки от формалните показатели за определеност, изграждащи видовете тройни системи за членуване в българските диалекти. Това от своя страна води до трудности при опитите за разкриване на тяхната йерархичност, структура и начин на функциониране. Липсата на структурен анализ на йерархичността на анализираната граматична категория пък е обяснението на факта, че до момента липсва задоволително обяснение на причините, довели до ограничаване на ареала на разпространение на тройната система за членуване, както и до развой в посока към нейното постепенно редуциране до едночленна, с каквато се характеризират днес преобладаващата част от говорите върху нашата езикова територия, и която се е наложила като норма от гледна точка на съвременния български книжовен език.

Разбира се, тъй като проблемът е разглеждан многократно, в лингвистичната литература до момента във връзка с него се предлагат редица хипотези. Някои от тях изцяло отхвърлят наличието на граматическо значение ‘определеност’ в семантиката на анафоричните елементи, изграждащи разглежданите тричленни системи, изтъквайки като аргумент запазването на деиктичната им семантика (Толстой/Tolstoy 1973, 56–57; Тополинска/Topolinska 1981, 45). Несъмнено елементът ‘демонстративност’ също присъства в значението на формалните показатели за определеност, изграждащи съществуващите в българския език два вида тройни системи за членуване. Този факт не буди учудване, но и не би следвало да се приема като доказателство в подкрепа на тезата, че членът изключва деиксиса, особено като се има предвид произходът на определителния член от показателните местоимения. Едновременното символизиране на показателност и идентифицираност с помощта на един формален показател не само е възможно, но е и пряк

резултат от близкородствените отношения, съществуващи между горепосочените две категории. Именно те позволяват по-общото граматическо значение ‘определеност’ да включва по-частното значение ‘демонстративност’. Това се потвърждава и от факта, че един от съществуващите в българския език начини за идентифициране на означавания обект от адресата в акта на комуникацията е посредством ситуационна идентификация, която може да бъде и деиктична (Станков/Stankov 1998, 85–86).

Диалектоложките трудове, интерпретиращи проблемите на детерминираността, традиционно разглеждат проблема за тройното членуване в българските говори като пряко следствие от смислови различия. Те се придържат към тезата, че в основата на анализирания лингвистично явление стои морфологично-семантичната опозиция обща / пространствена определеност, в рамките на втория член на която се различава противопоставянето близка / далечна определеност. Така представената семантична структура на езиковата категория намира израз на формално равнище в специфичното граматично значение на всеки един от изграждащите я елементи. Формалният показател за детерминираност *-ът* означава обща определеност, членен формант *-ъс* (в родопските диалекти) и *-ъв* (в западнобългарските говори, отличаващи се с тройна система за членуване) служи за символизиране на близка определеност с определително и показателно значение за означаване на предмети, които се намират в пространството близо до говорещото лице, а член *-ън* означава по-далечна определеност с определително и показателно значение за означаване на предмети, които се намират в пространството далеч от говорещото лице (Божков/Bozhkov 1964, 426; Кабасанов/Kabasanov 1964, 419–421; Стойков/Stoykov 2002, 232 и др.). С течение на времето обаче тази теза започва да се счита за разколебана, тъй като не се потвърждава категорично при анализ на регистрираните употреби на определени форми в говорите, отличаващи се с тройна система за членуване. Това е причината редица лингвисти да потърсят нови елементи в граматичното значение на видовете формални показатели за определеност.

Това, което се забелязва като налагаща се тенденция при интерпретирането на разглежданата проблематика след отказа от традиционната класификация на граматическото значение на елементите, изграждащи тройната система за членуване в българските говори, е, че преобладаващата част от лингвистите се оказват в положение да търсят обяснение за употребата на един или друг вид определителен член, най-общо казано, в субективността на изказването, т.е. в способността на говорещия да пречупва действителността през призмата на своето виждане за света, емоционалното си състояние и т.н. Б. Велчева-Бояджиева определя закономерностите в употребата на тричленните показателни и определени парадигми като не достатъчно добре проучени, но обвързани не само с пространствените определения (Велчева-Бояджиева/Velcheva-Boyadzhieva 1963, 133). Е. Субашиев дефинира тройното членуване като контекстно-ситуативна обусловеност, породена от фактори като субективното емоционално-оценъчно отношение на говорещия към обекта и към изказването, непосредствения контекст, лексико-граматическото обкръжение (какво лично, показателно, притежателно и относително

местоимение е употребено в близост до членувания обект), семантичната характеристика на членуваното име (дали е „неотнемаемо притежание“ на дадено лице – говорещ, събеседник или трето лице), модалността на предикативното изказване и др. (Субашиев/Subashiev 1988, 129–132). Според Ст. Кабасанов изборът на един от трите елемента в състава на тройната система за членуване се определя от съществуващата връзка в съзнанието на говорещия между словоформата и някакъв диференциращ признак за близост или отдалеченост не само по отношение на пространството, а и на времето, както и на „близост душевна или омраза и прочие“ (Кабасанов/Kabasanov 1964, 419). Сл. Керемидчиева посочва, че употребата на различни членни морфеми не е в строга зависимост от разстоянието между говорещия и определения предмет или случка, а се дължи на това, че определените форми с консонантен елемент *-с* в състава на члена означават близка определеност или имат притежателна семантика, докато чрез формалните показатели за детерминираност със съгласни *-н* и *-т* се символизира по-обща определеност (Керемидчиева/Keremidchieva 1993, 158–169). Р. Маринска обвързва употребата на един или друг член не само с пространственото разположение на предмета спрямо говорещия, но и в зависимост от абстрактното показателно значение на членуваните форми, които имат две значения – отразяват демонстративност в темпорално отношение или мисловната нагласа на говорещия, насочена към самия него, т.е. до каква степен лицето възприема и оценява дадено явление, предмет като част от личностния си свят (Маринска/Marinska 1991, 186). Цивян също посочва като основен фактор при избора на определителен член субективността, според която говорещият се явява свой собствен деиктичен критерий, защото формира свое собствено пространство (реално или метафорично), като го „присвоява“ по свое усмотрение, тъй като е автор на съобщението (Цивян/Tsivyan 1990, 141). Според Е. Каневска-Николова тройният член следва да се дефинира както като морфологично явление, така и като контекстово – ситуативен факт, резултат от действието и противодействието на редица извънезикови фактори (Каневска-Николова/Kanevska-Nikolova 2006, 207).

При анализа на всички тези хипотези обаче следва да се има предвид един важен факт. Психолингвистичните явления, сочени като причина за употребата на един или друг вид определителен член, се пораждат в резултат от действието на много фактори. Те не отразяват само структурата на анализираната морфологическа категория, т.е. отношението немаркираност / маркираност при означаването на ‘неопределеност / определеност’ в рамките на граматичното равнище на езика, а и всякакви отношения от типа централно / по-периферно в лингвистичната система, които могат изобщо да не се отнасят до дадени корелации и дори могат да не се отнасят към една и съща парадигма, както и всякакви извънезикови йерархични отношения. Поради това коректното отношение към разглеждания лингвистичен проблем изисква първоначално на основата на вътрешноезикови критерии да се докаже, че става дума за парадигматически отношения и в частност за корелация. При това основна роля за разкриване на посоката на субординация между членовете имат самостоятелните критерии, защото именно чрез тях се

доказват парадигматическите и опозитивни отношения между определени морфологически явления, тъй като те „сами по себе си са достатъчно доказателство за това, че даден член е немаркиран, а неговият противочлен – маркиран“ (Герджиков/Gerdjikov 1999, 65). Едва след като това бъде направено, следва да се привличат (и то само като спомагателни) психолингвистични критерии, тъй като те “могат да бъдат единствено допълнителна индикация, препотвърждаваща получените на базата на самостоятелните критерии изводи” (Герджиков/Gerdjikov 1999, 68). Цитираните по-горе автори напълно съзнателно отхвърлят възможността закономерностите при употребата на трите вида определителен член в рамките на тройната система за членуване да бъдат ясно определени и да получат изчерпателно обяснение на морфологично равнище. Вследствие от това те се оказват в ситуацията да търсят и дефиницията, и обяснението на анализирания лингвистично явление директно на субстанционално равнище, на което е възможно единствено да се намери обяснение на универсалния характер на въпросното отношение.

Много от неясностите и привидните противоречия по разглеждания проблем обаче намират логично обяснение, ако структурата и начинът на функциониране на морфологическата категория „неопределеност / определеност“ в българските диалекти, характеризиращи се с наличието на тройна система за членуване, бъдат анализирани от гледна точка на теорията на граматическите опозиции. Авторите, принадлежащи към това лингвистично направление, считат, че членовете на граматическите опозиции (грамемите) представляват езикови, релевантни, системообусловени същности. Затова всички прояви (манифестации) на неравноправното отношение между двата члена, използвани като критерии за разкриване на насоката на субординацията, следва да се търсят в отношението между системообусловените им стойности, т.е. на равнище система. Акцентира се върху това, че употребата на членовете на дадена граматическа категория всъщност се подчинява на строга логическа зависимост, породена отново на системно равнище от отношението между членовете на граматическата опозиция. Тя се състои в това, че в рамките на многочленната морфологическа парадигма универсалният клас (т.е. общото свойство, характерно за всички членове на парадигмата) се разбива на комплементарни подкласове на основата на различни релевантни признаци. Те са равни по брой на двучленните опозиции, които изграждат системата. При всяко разбиване двата члена на опозицията се съотнасят като маркиран (т.е. такъв, който има системоформиращо значение, тъй като отговаря на комплементарния подклас, характеризиращ се с наличие на съответния диференциален признак) и немаркиран (т.е. този, който включва в системообусловеното си значение както комплементарния подклас, отличаващ се с отсъствие на съответния диференциален признак (видово значение), така и класа, обединяващ двата подкласа (родово значение). Така става възможно подреждането на членовете на многочленната парадигматическа опозиция в стройна йерархия в зависимост от броя на маркираните им стойности. Така изградената строго йерархична система започва от максимално немаркирания член (т.е. немаркиран по отношение на всички релевантни признаци),

преминава през единично, двойно маркиран и т.н., за да стигне до максимално маркирания член (т.е. маркиран по отношение на всички релевантни признаци) (Герджиков/Gerdjikov 2000).

Ако постулатите на теорията на граматическите опозиции бъдат приложени към морфологическата категория ‘неопределеност / определеност’ в българските диалекти с наличие на трояката система за членуване, нейната йерархична структура лесно може да бъде изведена до определен непротиворечив модел. Считаме, че тя следва да се определи като организирана въз основа не на един (както е в книжовния език и в говорите, при които детерминираност се символизира на формално равнище с помощта на един вид определителен член), а на три семантични признака: ‘идентифицираност’, ‘пространствено ситуиране (пространствена определеност)’ и ‘недалечност (близост)’ на обекта на изказването (съотнесено към говорещия). Като се има предвид, че броят на максимално тесните подкласове, получени в резултат от разбиването на изходния клас по всички признаци едновременно, е равен на 2^n , където n е броят на релевантните за съответната категория признаци, допускането на подобна хипотеза би довело до очакването анализираната морфологична категория да бъде осемчленна, а не четиричленна. Много често обаче пълната симетрия в системата се нарушава, т.е. в нея се създават асиметрични сектори. Една от основните причини за това е наличието на логическа обвързаност между признаците, въз основа на които е изградена категорията, при което на дадени теоретически възможни техни комбинации може да отговарят празни (нулеви) подкласове (вж. фиг. 3).

Фиг. 3. Диаграма на Вен за четиричленната морфологическа категория ‘неопределеност / определеност’ в българската езикова система

Случаят с многочленния вид морфологическа категория ‘неопределеност / определеност’ в българския език е именно такъв. Вместо очакваните осем члена, тя се оказва четиричленна. Причината за това следва да се търси във факта, че ситуирането на обекта на изказването в пространството е един от начините за неговата идентифицираност и включва в значението си близостта, т.е. ‘близост’ $\subset$ ‘пространствено ситуиране (пространствена определеност)’ $\subset$ ‘идентифицираност’. Това, от своя страна, води до налагането на логически ограничения върху някои от комбинациите между тези признаци: ‘неидентифицираност’ / ‘липса на пространствено ситуиране’ / ‘близост’, ‘неидентифицираност’ / ‘пространствено ситуиране’ / ‘неблизост’, ‘неидентифицираност’ / ‘пространствено ситуиране’ / ‘близост’ и ‘идентифицираност’ / ‘липса на пространствено ситуиране’ / ‘близост’, т.е. те реално отговарят на празен клас. Трябва да се отбележи също така, че в рамките на така представената йерархична структура на анализирания вид морфологична категория на формално равнище нулевият член е максимално немаркираният елемент на парадигмата, членният формант с консонант *-т* е единично маркиран по признака ‘идентифицираност’, този със съгласна *-н* в състава си е двойно маркиран по признаците ‘идентифицираност’ и ‘пространствено ситуиране’, а определителният член с консонант *-с* (*-в*) е маркиран и по трите признака, като значението му включва диференциаторите идентифицираност, пространствена ситуираност и близост. Така оформените опозиции изграждат тричленна система от последователно-корелативен тип.

Правилното разбиране на отношенията между двата члена на опозицията е от съществено значение и за вярното формулиране на критериите за определяне на насоката на субординацията между тях. Причината е, че тя не е нещо произволно и условно, зависещо единствено от системата на конкретния език, а се приписва на контрадикторните им свойства (мотивирани на системно равнище) в съгласие с техните особености на субстанционално равнище, поради което има универсален характер. Това от своя страна позволява и обяснява съществуването на универсалии от типа на тази, че в езиците тройствено число имплицира двойствено число, а то – множествено число, но не и обратното. Що се отнася до субстанционалната обусловеност на универсалността на насоката на субординацията, тя се изразява най-общо в това, че в системопридобито се превръща това от двете контрадикторни свойства, което на субстанционално ниво е по-важно или по-просто за говорещите, т.е. за немаркиран се определя този член на граматическата опозиция, който се характеризира с по-голяма простота или важност от гл.т. на комуникатора. Като се има предвид всичко това, не е трудно да се определят субординационните отношения между членовете на анализирания вид морфологическа категория на съществителните имена. Те могат да бъдат обобщени чрез имплективна универсалия, съгласно която в езика наличието на формален показател за символизиране на определеност със съгласна *-с* / (*-в*) имплицира наличието на членен формант с консонант *-н*, а то от своя страна имплицира наличието на член със съгласна *-т*.

В този смисъл доказателство за релевантността на горепосочените опозиции представлява направеният от Е. Каневска-Николова извод, отнасящ се до съществуващата в родопските говори ясно изразена тенденция към универса-

лизация на член *-н*, дължаща се на това, че „релевантните фактори, обуславящи далечната определеност, могат да неутрализират факторите, обуславящи близката определеност“ (Каневска-Николова/Kanevska-Nikolova 2006, 54). Той потвърждава направеното няколко десетилетия по-рано от Ст. Кабасанов заключение, отнасящо се до високата фреквентност на членните форманти със съгласна *-н* в смолянския говор (Кабасанов/Kabasanov 1964, 419). Обяснението на това лингвистично явление се открива отново на системно равнище във факта, че в позиция на неутрализация на опозицията по даден признак немаркираният член губи системопридобития си диференциатор и разширява значението си за сметка на маркирания си противочлен. Нещата обаче изглеждат по малко по-различен начин при опозиции от последователно корелативен тип, каквато е тази. В подобни случаи максимално немаркираният член обикновено не се появява вместо останалите елементи на граматическата категория. Причината за това е, че подобно заместване изисква неутрализация по няколко признака едновременно, което е много по-сложно, отколкото ако даден член се замени от този, който притежава само един положителен диференциатор по-малко от него. Именно това е и обяснението на факта, че членният формант с консонант *-н*, макар и двойно маркиран по признаците ‘идентифицираност’ и ‘пространствено ситуиране’, се определя като немаркиран по признака ‘близост’ спрямо формалния показател за определеност със съгласна *-с* (*-в*) и затова може да го замени в позиция на неутрализация.

Направеното от Ст. Кабасанов заключение, че фреквентността на член *-т* в говора на с. Момчиловци, Смолянско, е по-ниска от тази на останалите формални показатели за идентифицираност, на пръв поглед влиза в противоречие с така представената структура и йерархичност на четиричленната морфологична категория ‘неопределеност / определеност’, защото способността на максимално немаркирания член на системата да заменя в позиция на неутрализация маркираните си противочленове е причина за неговата по-висока честота на употреба в рамките на парадигмата. В разглеждания случай авторът обяснява по-рядката поява на най-ненатоварения семантично член на категорията с „липсата на определена пространствена определеност в значението“ на този тип форми (Кабасанов/Kabasanov 1964, 419). Подобен аргумент трудно би могъл да бъде приет, като се има предвид, че функционирането на останалите нейни членове също е обвързано с такъв тип семантика. Нещата обаче бързо се изясняват, ако се обърне внимание на това, че в случая става дума за анализ на диалектоложки записи, при които по правило се търси близка до информатора, до неговия бит и начин на живот тематика. Логично е да се очаква, че тясната конкретика на текстовете би довела до засилена употреба на формални показатели за определеност с консонанти *-н* и *-с* в една архаична езикова система, за която тези елементи са напълно функционални. Не бива да се пренебрегва също така и фактът, че при говора на с. Тихомир, Кърджалийско (притежаващ същия тип тройна система за членуване), от регистрирани 117 случая на използване на членувана форма на съществителното Ст. Кабасанов отбелязва 81 употреби на член *-т*, 18 – на член *-н* и 18 на член *-с* (Кабасанов/Kabasanov 1964, 419).

В резултат от дългогодишните си проучвания върху родопските говори Е. Каневска-Николова достига до още по-краен извод във връзка с разглежда-

ния проблем. Тя отбелязва, че „член *-н* изцяло е поел функциите и значенията на член *-т*, чиято употреба не може с категоричност да се определи дали е нормативно диалектната, или е книжовният вариант. Между член *-н* и член *-т* според нея е възможна взаимозаменяемост във всички потенциални случаи (но с подчертано предпочитание към членните форми с *-н*), като при реализирането на значенията ‘идентификация на двустранно идентифициран обект в стандартна ситуация’, ‘институционна идентификация’ и ‘генеричност’ опозицията обща определеност / пространствена определеност изцяло се неутрализира“ (Каневска-Николова/Kanevska-Nikolova 2006, 54–55). Цитираната авторова теза обаче не е защитена с цифри, а бива подкрепена само с единични примери, чието тълкуване в повечето случаи е доста спорно от гледна точка на изказаното мнение. Така например, като илюстрация на институционалната идентификация, при която „членуването съществително се свързва с институцията, към която принадлежи лицето“, се посочват единствено изреченията: *„Дошлò му на йумòн да ùдè нàх владìкана и да му кàжè да порùка кòпèленò и да гò испìта; Ду пòпгн шà да кумàндваши, ум пòпгн натàтгк нèмаш рàпта“*. Анализирайки тези изречения, Е. Каневска-Николова обяснява проявата на предпочитание към членувана с консонант *-н* в състава си форма с наличието на дистанцираност и респект към обекта, идентифициращ институцията (Каневска-Николова/Kanevska-Nikolova 2006, 43). Ако това е така обаче, тук за замяна на член *-т* с *-н* не би следвало да се говори, защото това по дефиниция е сферата на проява на членния детерминант с консонант *-н*. Що се отнася до употребата на формален показател за определеност със съгласна *-н* в състава си в генерично значение, отново самата авторка отбелязва, че „всички приведени примери... допускат двузначна интерпретация на определеността – генерична, със значение ‘всеобщност’..., но и индивидуална, със значение ‘единичност’...“ (Каневска-Николова/Kanevska-Nikolova 2006, 45). При интерпретацията на подобен тип лингвистичен материал обаче следва да се има предвид, че дори в ситуация на синтагматична (контекстова) неутрализация при всяка от пропорционалните опозиции немаркираните членове могат да се употребяват вместо съответните маркирани, но не и обратното. Това важи и за съществуващите в българския език контексти, в които се неутрализират опозициите по два и дори по три признака. Ето защо и тук не би следвало да се очаква замяна на членен формант, характеризиращ се с наличието на съгласна *-т* в състава си, от такъв с консонант *-н*.

Релевантността на горепосочените граматически опозиции, изграждащи четиричленната система за символизиране на определеност на формално равнище, характерна за част от българските говори, е подкрепена по категоричен начин и от начина, по който се реализира развоят на анализираната морфологическа категория с течение на времето. Редица езиковеди потвърждават наличието на троен член още в старобългарския език (вж. Милетич/Miletich 1901; Цонев/Tsonev 1895; Трифонов/Trifonov 1931; Курц/Kurts 1957; Гълъбов/Galabov 1962, Мирчев/Mirchev 1978 и др.). Ив. Гълъбов счита, че това е категорично доказателство за общобългарския характер на разглежданото морфологическо явление, и определя проявата на следи от значението на показателните местоимения в неговата семантика като особеност, присъща на

ранния период от историята му, но недвусмислено подчертава, че по-нататъшният развой носи непрекъснато ограничаване на тази специфика на формалния показател за идентифицираност, за да остане тя характерна само за част от диалектите върху нашата езикова територия. Авторът противопоставя на примерите от Влашките грамоти, тълкувани като доказателство, че през XV в. тричленната парадигма за символизиране на определеност на формално равнище е все още жива в езика на българското население на север от р. Дунав, писаните в Трансилвания Чергетски молитви от XVI в., които не познават това явление и следователно потвърждават напредналостта на разпада на тройната система за членуване през разглеждания период от развоя на езика, както и принадлежността на авторите на Влашките грамоти към един архаичен говор. Според него може да се допусне, че за опростяването на тричленната определена парадигма на съществителните имена са могли да съществуват и вътрешни условия, тъй като сложността и прекалено близката ѝ обвързаност с конкретната обстановка създават трудности, а примерът на веднъж опростила се система за членуване в друг български диалект би могъл да е заразителен. Авторът определя като факт от особено значение това, че географското разпространение на формите с троен член дава известни указания за посоката, в която се е движило това опростяване, защото районите, в които тричленната определена парадигма все още се пази, се намират най-общо в южната част на българската говорна област, докато архаични говори като еркечкия се характеризират с еднотелна система за символизиране на определеност на формално равнище (Гълъбов/Galabov 1962, 64; 111–112). Ив. Гълъбов е напълно прав да търси причините за развоя на тройната определена парадигма на съществителните имена на системно равнище, като едновременно с това мотивира настъпилата промяна със сложността и тясната обвързаност с конкретната обстановка на част от изграждащите я елементи, т.е. на ниво субстанция. Фактът, че авторът го прави доста колебливо, вероятно се дължи на това, че той се съобразява с основната тема на конкретната разработка.

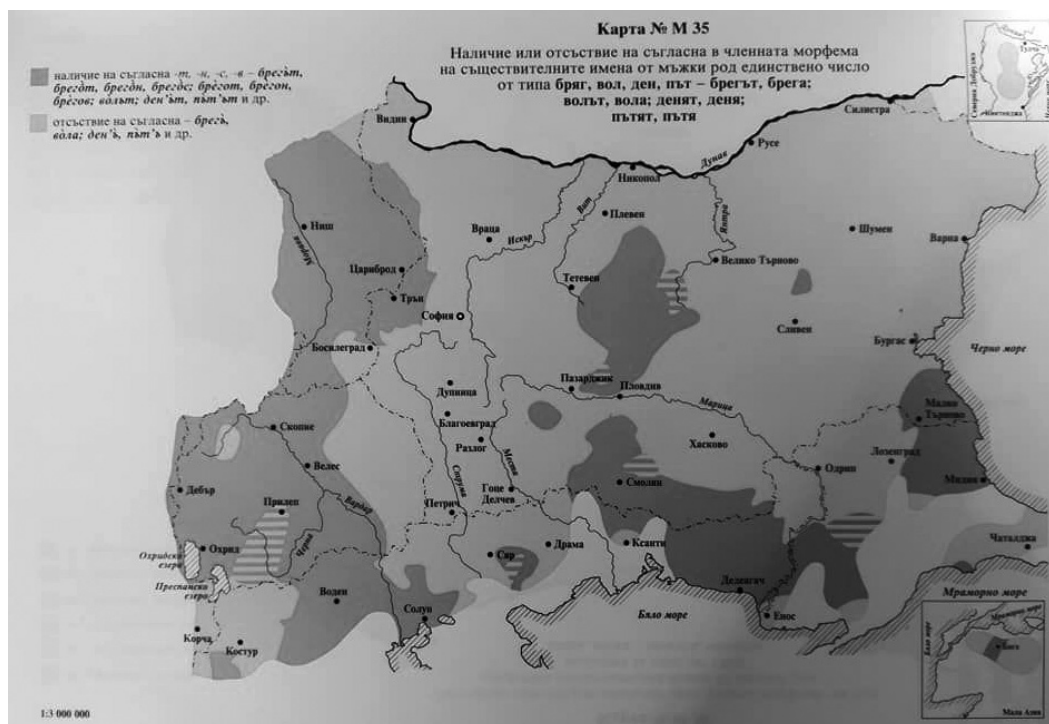
Реално опростяването на четиричленната категория ‘неопределеност / определеност’ в преобладаващата част от българските говори, както и в книжовния език, е пряк резултат от иконичността по отношение на морфологическата доминанта. При флективните езици тя, както бе споменато по-горе, поражда тенденцията за развой към аналитизъм, която има за цел да сведе максималния брой граматически категории, символизиращи се на формално равнище чрез флексията, до две, тъй като разнотипността и полифункционалността на окончанието е белег за флективност (Гаравалова/Garavalova 2003, 178–184). При четиричленния състав на морфологическата категория ‘неопределеност / определеност’ обаче нещата стоят по съвсем друг начин. Тук формалният показател за символизиране на идентифицираност може да носи от един до три положителни диференциатора, т.е. да бъде маркиран по до три признака. Езиковото съзнание отчита това като семантичен товар и стремежът е той да бъде редуциран в резултат от действието на принципа на компенсацията. Реализацията на подобен развоен процес обаче става задължително в строго съответствие с представената по-горе йерархична структура на разглежданата четиричленна морфологическа категория. Ето защо би следвало

да се очаква, че в резултат от нея първоначално от състава на определената парадигма трябва да бъде отстранен формалният показател за идентифицираност, характеризиращ се с наличието на консонант *-с* (*-в*) в състава си. Тази теза например намира своето категорично потвърждение в появата на двойни членни форми (*-та, -на, -то, -но*) при същ. и. от маркираните ж. и ср.р. в мървашкия и чечкия говор в Драмско. Едва след отпадането на максимално маркирания член на парадигмата е възможно и редуцирането на членния формант със съгласна *-н*. При това отново следва да се акцентира върху субстанционалната обусловеност на насоката на субординация, която действително се мотивира чрез по-голямата сложност на определените форми с консонанти *-н* и *-с* в състава на члена, произтичаща от тясната им обвързаност с конкретната ситуация. Горепосочения развой на морфологическата категория ‘неопределеност / определеност’ обуславя и фактът, че от синхронна гледна точка преобладаващата част от говорите, разположени върху българското езиково землище, се характеризират с наличието на едночленна система за членуване.

Така на практика се достига до положението, отразено в българския книжовен език. Той се характеризира с наличието на детерминирана номинална парадигма от посочения вид. Тук морфологическата категория ‘неопределеност / определеност’ се дефинира като двучленна, защото опозицията по признака ‘обособеност’ се различава единствено на синтактично равнище, а лексемата *един* в качеството си на синтактичен определител в рамките на именната фраза не може да бъде класифицирана като неопределителен член (по-подробно по въпроса вж. Гаравалова/Garavalova 2003, 165–166). Тя е организирана само върху противопоставянето по признака ‘идентифицираност’, а анализът от гледна точка на теорията на граматическите опозиции позволява не само строгото определяне на релевантната семантична опозиция, стояща в основата ѝ, но и посочването на стойностите на нейните членове. В конкретния случай маркираният член на разглежданата тук морфологическа категория е със значение идентифицираност, което се определя като системомоформиращо, докато немаркираният член в позиция на противопоставяне с маркирания член носи значение неидентифицираност (видово значение), а в позиция на неутрализация не изразява експлицитно нито идентифицираност, нито неидентифицираност и значението му се изравнява с общото основание за сравнение (родово значение). И родовата, и видовата подстойност са системобусловени, защото благодарение на първата съществува опозитивно отношение между двата члена, а благодарение на втората – субординационно отношение между тях, което стои в основата на йерархическия строеж на системите. Докато обаче диференциаторът на маркирания член (идентифицираност) е системомоформиращо свойство, диференциаторът на немаркирания член (неидентифицираност) е системопридобито свойство, защото се явява само в конкуренция със системомоформиращото свойство на маркирания член. Фактът, че именно неопределените форми са немаркирани, се доказва по категоричен начин от това, че в позиция на неутрализация те могат да заместят маркираните по признака ‘идентифицираност’ определени форми. Така например, когато съществителното име назовава целия клас, немаркираната форма може да замени маркираната, тъй като класът сам по себе си е опреде-

лен / идентифициран (срв. *Цигулар къща не храни.*; *Шило в торба не стои.*; *Книга дъно няма.* и т.н.).

С редуцирането на четиричленната морфологическа категория ‘неопределеност / определеност’ в българския език до двучленна обаче промените в анализираната парадигма на имената при нея не приключват. Превръщането на диференциаторите ‘пространствено ситуиране (пространствена определеност)’ и ‘близост’ в нерелевантни за категорията в резултат от подлагането на парадигматична неутрализация под действието на принципа на компенсацията на два от признаците, върху които се изгражда нейната йерархична структура, става причина за по-нататъшния развой в границите на детерминирания номинален подклас. Той се изразява в това, че съгласната *-т* от състава на формалния показател за символизиране на идентифицираност в членуваната форма на съществителните от мъжки род единствено число, завършващи на консонант, която вече не се възприема от езиковото съзнание като противопоставяща се на съгласните *-н* и *-с* (*-в*), а затруднява изговора на съответното членувано име, също отпада. Поради тази причина вокалът в състава на члена, който дублира носената от номиналната флексия граматическа информация, поема и символизирането на значението определеност в рамките на словоформата. От синхронна гледна точка такива са преобладаващата част от диалектите, характеризиращи се с едночленна система за означаване на идентифицираност на формално равнище (вж. фиг. 4).

Фиг. 4. Ареал на разпространение на двукомпонентния членен формант за мъжки род в българските говори

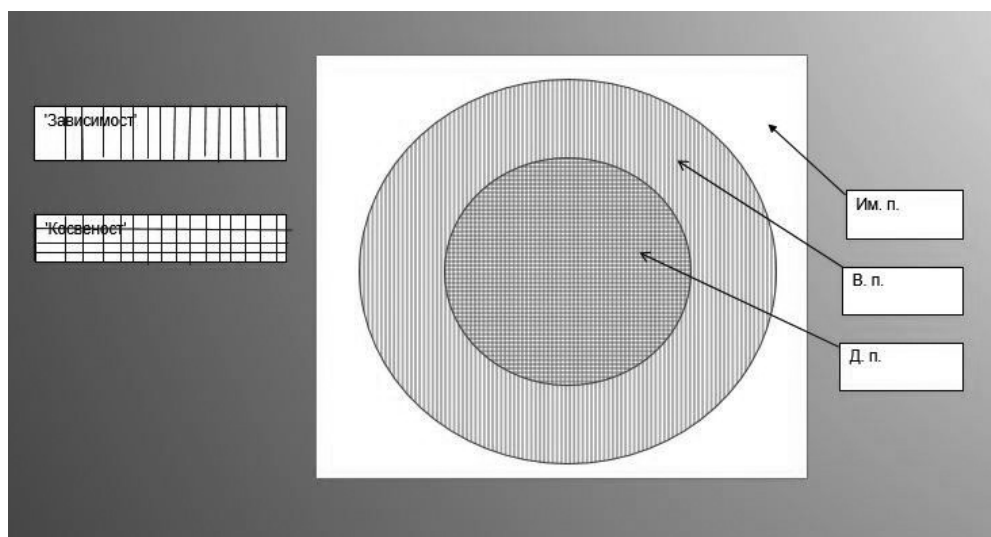
Определителният член пази консонантния елемент (съгласна *-m*) в състава си предимно в говори, разположени в близост до ареала на разпространение на тройната система за членуване. Този тип специфика е характерен за част от родопските (отличаващи се с едночленна система за членуване), странджанските и тракийските диалекти в Югоизточна България. Явлението се среща и островно в Зиляховско (във вариант с изпадане на съгласната) и Солунско. Формалният показател за определеност с наличие на *-m* в състава си се открива и в голям централнобалкански ареал, който включва Източнoловешко, Троянско, Севлиевско, Габровско (във вариант с член без консонант) и част от Казанлъшко, като продължава на юг в Карловско и Севернопловдивско, до р. Марица. Същият тип член се открива и островно в Котелско и югозападно от Пазарджик. Той е типичен и за част от пограничните и от югозападните български говори от географската област Македония, намиращи се в съседство на изток от посочения по-горе ареал на разпространение на тройния член със съгласни *-m*, *-n*, *-v*, които също се характеризират с едночленна система за членуване, в която се пази консонантният елемент. Изключения представляват принадлежащите към този ареал говори в Леринско, Западнокайлярско и Костурско, в които съгласна *-m* е изпаднала от състава на определителния член.

3.2.2. Развой на формалния показател за символизиране на детерминираност

Както бе вече отбелязано по-горе, тенденцията за развой към аналитизъм стои в основата не само на развоя, довел до редуцирането на многочленната морфологическа категория 'неопределеност / определеност' до двучленна. Тя оказва влияние върху формирането на детерминираната номинална парадигма в българския език и в още един много важен аспект. Вече бе подчертан фактът, че произходът на определителния член от старо показателно местоимение предопределя това, че по своята същност той реално е двуморфемен, защото има свое собствено окончание, което дублира граматичната информация (за род, число и падеж), носена от флексията на съществителното, стоящо в препозиция. Поради тази причина членният формант, подобно на всички останали имена, също бива засегнат от посочената развойна лингвистична тенденция, в резултат от действието на която се редуцира броят на изразяваните афиксално падежи. По такъв начин през новобългарския период от развоя на езика при имената афиксално се изразяват единствено именителен, винителен и дателен падеж (Пашов/Pashov 1994, 69; Стойков/Stoykov 2002, 228).

Разгърнатата тричленна падежна система (и при неопределената, и при детерминираната им словоформа) е съхранена от синхронна гледна точка единствено в художествения стил на българския книжовен език, където обаче е маркирана като остаряла, както и в най-архаичните диалекти, принадлежащи към анализираната езикова територия (рупските, пограничните и част от югозападните български говори в географската област Македония, отличаващи се с наличие на троен член (Кабасанов/Kabasanov 1956, 41; Керемидчиева/Keremidchieva 1993, 155; Каневска-Николова/Kanevska-Nikolova 2006, 102–

103; Маринска/Marinska 1991, 205–215; Видоевски/Vidoevski 2000, 190–191; Иванов/Ivanov 1977, 154; Шклифов/Shklifov 1973, 63–64 и др.)). Тя представлява тричленна система от последователно-корелативен тип (вж. фиг. 5), която е изградена въз основа на признаците ‘зависимост’ (зависимост на обекта от предикативното ядро) и ‘косвеност’ (дали зависимият от процесуалния признак обект е пряко или косвено засегнат от действието), първият от които логически включва в себе си втория. В резултат от това именителният падеж се оказва максимално немаркираният член на парадигмата, тъй като субкатегориалното му значение включва диференциаторите независимост и некосвеност, винителен падеж е маркиран по признака ‘зависимост’ и немаркиран по признака ‘косвеност’, т.е. значението му включва свойствата зависимост и некосвеност, а дателен падеж е маркиран и по двата признака – в значението му се включват диференциаторите зависимост и косвеност (по-подробно по проблема вж. Гаравалова/Garavalova 2003, 168–191).

Фиг. 5. Диаграма на Вен на морфологическата категория ‘падеж’

Анализирайки проблема за детерминираното номинално склонение в посочените по-горе региони, редица автори акцентират върху факта, че макар сравнително доскоро тези форми да са били живи и функционални, с течение на времето употребата им става все по-ограничена (Стойков/Stoykov 2002, 228–229; Керемидчиева/Keremidchieva 1993, 155; Каневска-Николова/Kanevska-Nikolova 2006, 102–103; Симеонов/Simeonov 1960, 391; Шклифов/Shklifov 1973, 63–64 и др.). Причината за това се открива на системно равнище в структурата на морфологическата категория падеж, защото позитивният диференциатор може да се разглежда като единица мярка за количество граматическа информация, което словоформата носи, а по-високата степен на семантическа обремененост води до по-ранно отпадане от парадигмата.

В този ред на мисли количеството граматическа информация, която се носи от даден член на определена категория (от дадена словоформа), отговаря на броя на позитивните диференциатори, представляващи (за разлика от негативните диференциатори, които като неконстантни и системопридобити не се отразяват на граматическата натовареност на словоформата) необходимото и достатъчно условие за неговото съществуване, т.е. на броя на нейните константни, системоформиращи диференциатори, защото без който и да е от тях, членът би престанал да съществува (Герджиков/Gerdjikov 1984a, 190). Това твърдение напълно се подкрепя от факта, че в българския език действието на тенденцията за развой към аналитизъм засяга първо максимално маркирания дателен падеж, който бива заменен с предложна конструкция (напр.: *занесох на дядо(то)*). Винителната форма, доколкото все още се употребява, също е функционална предимно в максимално немаркираната част на номиналната парадигма – мъжки род, единствено число, докато извън нея опозицията между именителната и акузативната словоформа по признака ‘зависимост’ също се неутрализира. Така се стига до съвременното състояние на българската номинална система, при която на нормативно равнище, както и в повечето диалекти, разположени в границите на анализирания езиково землище, морфологическа категория ‘падеж’ не се различава (Гаравалова/Garavalova 2003, 172–173). Причината за това положение на нещата е, че веднъж проявила се, а при флективния морфологически тип това става още през праславянския и дори късния индоевропейски период, тенденцията за развой към аналитизъм неотклонно води към повишаване на степента на аналитичност на съответната лингвистична система, което от своя страна става причина за необратимото понижаване на степента на аналитизъм там, тъй като тези граматични явления представляват двете страни на един процес, изразяващ се в намаляването на средното количество граматична информация, носено от словоформата (Герджиков/Gerdjikov 1984b, 414).

Във връзка с анализирания проблематика трябва да се подчертае още един интересен лингвистичен факт. Тъй като винителната и дателната форма натоварват словната флексия с функцията да означава в плана на израза още едно морфологическо значение, те се пазят най-дълго в рамките на детерминирания именно склонение, където благодарение на полуаглютинативния характер на определителния член граматическата информация се разпределя върху по-голям брой морфеми. Падежните остатъци са функционални по-дълго и в рамките на прономиналната система, тъй като при местоименията много често категориите ‘лице’ и ‘число’ често се изразяват суплетивно, т.е. окончанието е освободено от необходимостта да ги символизира на формално равнище.

Взгледите на И. Дуриданов по проблема за развоя на българската лингвистична система Г. Герджиков интерпретира именно във връзка с вече разгледаните лингвистични тенденции. Той подчертава, че доколкото в историята на индоевропейските езици са възможни случаи на „нов синтез“, в тях той се извършва на основата на аглютинативни и полуаглютинативни морфологически средства, и определя като единствен подобен случай у нас възникването на определеното склонение при имената. Според автора то става възможно, тъй като постпозитивният определителен член увеличава броя на граматич-

ните (релационни) морфемни в словоформата, като по този начин носената от нея морфологична информация се разпределя върху повече елементи. Именно това прави възможен тук „нов синтез“ на равнището на глосесемната дума, само защото той е съпроводен с аналитизъм (вж.: *чилек-а-того*, *чиляк-у-тому*, *жен-и-туй*, *люд-ем-т-ем* и др.) на морфологично ниво. По такъв начин създаването на определено склонение при имената не влиза в противоречие с тенденцията за развой към аналитизъм, защото както аналитизмът в собствения смисъл, т.е. на равнище глосемна дума, така и елементите на аглутинация, т.е. аналитизъм на равнище морфология, са две прояви на една и съща най-обща тенденция – тенденцията към намаляване на граматическия товар на афиксите (Герджиков/Gerdjikov 1984б, 414).

Като влияещи върху темповете на този развой от вътрешносистемен характер Г. Герджиков определя допълнителни фактори като скоростта, с която се извършват промените в системата на даден език в цялост (визирайки родопските говори, авторът подчертава, че не е случаен фактът, че българските диалекти, които се характеризират с наличие на най-много остатъци от номиналното склонение, са и най-архаични по отношение на фонетиката си) или силата на езиковите взаимодействия, в които той влиза. Герджиков посочва като такъв допълнителен фактор за българския език съприкосновението с езиците на асимилираните тюркски народности от предтурския период (прабългари, печенег и кумани) и подчертава, че от значение са не толкова интензивността и продължителността на езиковия контакт, колкото типологията на споменатите лингвистични системи. Според него причината е, че тюркските езици са с висока степен на аглутинативност, а при аглутинативните езици поради еднотипния (стандартен) и еднозначен (хапLOSEMIC) характер на формообразуващата морфема по принцип количеството граматическа информация, която ѝ се пада, е максимално ниско. Затова те не познават процес, подобен на тенденцията за развой към аналитизъм. Ето защо един от основните посочени от Г. Герджиков начини, по които в индоевропейските езици се разтоварва граматическа информация (успоредно с тенденцията за развой към аналитизъм), е появата на аглутинативни черти в рамките на системата. Така според него между аглутинативните и аналитичните флективни езици възниква много по-голяма типологическа близост, отколкото наблюдаващата се между аглутинативните езици и синтетичните флективни езици. Тя е породена от факта, че и при аглутинативния, и при аналитичния флективен морфологически тип, информацията се разпределя върху повече формално обособени елементи (напр.: *oku-yacak-t-im* – *цях да чета*; *oku-yacak-muş-im* – *цял съм да чета*; *oku-muş-um* – *чел съм*; *oku-muş-muş-um* – *чел съм бил*). При това единствената разлика е, че в първия случай те се характеризират с по-ниска степен на самостоятелност, тъй като са отделни морфемни в рамките на словоформата, докато във втория обособеността им е по-голяма, доколкото обикновено става дума за глосемни думи (Герджиков/Gerdjikov 1984б, 409–422).

От синхронна гледна точка по този начин в резултат от комбинираното действие на двете основни прояви на по-общата тенденция към намаляване на средното количество информация, носено от граматическите морфемни, в границите на запазването на най-общите особености на флективния морфо-

логически тип, в българския език при номиналната система, и в частност при детерминираната парадигма на съществителните имена, до голяма степен е постигната нейната основна цел: да се отстрани или поне да се намали съществуващото противоречие между предимно едноморфемния характер на флексията и голямото количество граматическа информация, която тя носи (по-подробно по въпроса вж. Гаравалова/Garavalova 2003, 178–194).

Най-ясният и достъпен начин, по който това може да бъде доказано, е чрез представянето на матричен модел на системата на съществителните имена в българския език (вж. фиг. 6). В него максимално експлицитно проличава йерархичността в структурата на анализирания парадигма, породена от различията в степента на граматична натовареност на всяка от изграждащите я лексеми. Тя е особено показателна и по отношение на изключително високата степен на постигане при нея на най-съществена цел на основната развойна тенденция, действаща в рамките на флективния морфологически тип езици.

	Формален тип	'Фол'			'Число'		'Полсж'		'Опн. есопр.'	'Воз.'
		F	N	Imp	Pl	Num	Др.	Іп	Іd	ч
М.р.	раб	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	раба / рабит	-	-	-	-	-	-	-	-	і
	раба	-	-	-	-	-	-	-	-	і
	рабатого / рабаток	-	-	-	-	-	-	-	-	і
	рабу	-	-	-	-	-	-	-	-	і
	рабутому	-	-	-	-	-	-	-	-	і
	рабс	-	-	-	-	-	0	0	0	і
	рабс	0	0	0	-	-	0	-	-	і
	рабис	0	0	0	-	-	0	-	-	і
	рабом	0	0	0	-	-	-	-	-	і
	рабомтѣм	0	0	0	-	-	-	-	-	і
	бор	-	-	-	-	-	0	-	-	і
	бора / борят	-	-	-	-	-	0	-	-	і
	борт	-	-	-	-	-	-	-	-	і
	борутому	-	-	-	-	-	-	-	-	і
	борос	0	0	0	-	-	0	-	-	і
	боровист	0	0	0	-	-	0	-	-	і
	бором	0	0	0	-	-	-	-	-	і
боромтѣм	0	0	0	-	-	-	-	-	і	
бора	0	0	0	-	-	0	0	0	і	
Ж.р.	жсн	-	-	0	-	0	-	-	-	-
	жсната	-	-	0	-	0	-	-	-	і
	жснь	-	-	0	-	0	-	-	-	і
	жснать	-	-	0	-	0	-	-	-	і
	жсн	-	-	0	-	0	-	-	-	і
	жснтуй / жснитохи	-	-	0	-	0	-	-	-	і
	жсно	-	-	0	-	0	0	0	0	і
	жсн	0	0	0	-	0	0	-	-	і
	жснис	0	0	0	-	0	0	-	-	і
	жснан	0	0	0	-	0	-	-	-	і
жснантѣм	0	0	0	-	0	-	-	-	і	
Ср.р.	чсдо	-	-	0	-	0	0	-	-	і
	чсдото	-	-	0	-	0	0	-	-	і
	чсду	-	-	0	-	0	-	-	-	і
	чсдутому	-	-	0	-	0	-	-	-	і
	чсда	0	0	0	-	0	0	-	-	і
	чсдата	0	0	0	-	0	0	-	-	і
	чсдам	0	0	0	-	0	-	-	-	і
чсдамтѣм	0	0	0	-	0	-	-	-	і	

Фиг. 6. Матричен модел

Този модел е изработен под формата на таблица, по хоризонталата на която са нанесени морфологичните категории, с наличието на които се характеризира номиналната парадигма на българския език, както и граматичните признаци, въз основа на които е организирана всяка от тях. При това всички, с изключение на последната (която се символизира чрез полуаглютинативен формант, който стои в края на граматически оформената дума, т.е. след окончанието), се означават на формално равнище заедно посредством флексията на словоформата. По вертикалата на таблицата са разположени словоформите, чиято степен на граматична натовареност се визуализира. Тъй като в парадигмата на съществителните имена в съвременния български книжовен език не се различава категорията 'падеж', примерите в матричния модел са взети от рупските говори, които са я съхранили в максимална за съвременното развитие на езика степен (по-подробно по проблема вж. Гаравалова/Garavalova 2003, 168–191).

В нампките на това изложение е избрана именно формата на матричния модел, за да се илюстрира анализираният проблем, защото при нея най-ясно проличават броят на признаците, по които дадената словоформа е маркирана, както и случаите на тяхното редуциране. Причината за това е, че тук със знак „+“ се отбелязва маркираността на съответната дума по определен признак (като константни и системомоформиращи единствено те се отчитат като семантичен товар от езиковото съзнание), със знака „–“ – нейната немаркираност по даден признак, а със знака 0 – редуцирането на даден признак под действието на принципа на компенсацията. Съответно с F ще се означава признакът 'феминалност', с N – признакът 'неутралност', а с Imp признакът 'имперсоналност' (на базата на които се организира родът при имената), с Pl ще се означава признакът 'плюралност', а с Num признакът 'нумералност' (на основата на който се организира числото), с Dp ще се означава признакът 'зависимост', а с In – признакът 'косвеност' (на базата на които се организира падежът при имената), с V ще се означава признакът 'вокативност' (на основата на който се организира вокативът) и с Id – признакът 'идентифицираност' (на базата на който се организира категорията 'неопределеност / определеност'). Наложителна също така е уговорката, че в случая в представения по-долу матричен модел не са включени всички формални типове съществителни имена, съществуващи в съвременния български език, тъй като те се различават помежду си единствено по специфичната форма на изосемичните флексии, но словоформите, в състава на които тези флексии участват, носят еднаква граматическа информация. Поради тази причина за целите на нашата работа е достатъчно да разработим словоформите само на една парадигма на име, означаващо лице, и една парадигма на име, означаващо неодушевен обект от мъжки род, както и по едно име от женски и среден род, където в съвременния български език не се различава опозицията неодушевеност / одушевеност.

Една от първите спещифики на номиналната парадигма, която се забелязва веднага при анализ на матричния модел, е, че признакът 'идентифицираност' (на базата на който се организира категорията 'неопределеност / определеност') почти не се подлага на редуциране. Това се обяснява с факта,

че определителният член в българския език има полуаглутинативен характер. В този смисъл той е една от аглутинативните черти, посредством които се повишава степеня на дискредитизация на граматическата информация на формално равнище при флективните езици, което, от своя страна, е най-общата тенденция в историята на индоевропейските езици, защото, както бе споменато и по-горе, по този начин се постига по-висока степен на изоморфизъм на структурата на означаващите по отношение на структурата на означаваните. Именно в това следва да се търси и причината за устойчивостта на това морфологическо явление на промените, настъпили с течение на времето в езика, както и за относителното му незасягане от действието на принципа на компенсацията. Признакът 'идентифицираност' се подлага на парадигматична неутрализация единствено в случаите, когато словоформата е маркирана по признака 'вокативност' (на основата на който се организира вокативът), като причините за това са семантични. За разлика от падежните, звателните форми се отнасят не към когнитивната (познавателната), а към апелативната функция на езика, а обръщането към определен обект предполага неговата идентифицираност, т.е. маркираността и по двата признака едновременно само би увеличила излишно семантичната натовареност на словоформата. Ето защо, както е видно и от матричния модел, между двата признака – 'вокативност' (на основата на който се организира вокативът) и 'идентифицираност' (на базата на който се организира категорията 'неопределеност / определеност') – се установява интересна зависимост. Когато дадена словоформа е маркирана по единия от тях, вторият се редуцира в резултат от действието на принципа на компенсацията (по-подробно по въпроса вж. Гаравалова/Garavalova 2005).

Категорията 'падеж' е силно редуцирана в резултат от действието на тенденцията за развой към анализъм и в парадигмата на съществителните имена в съвременния български език се пази предимно на диалектно равнище. Вече бе посочено, че винителните и дателните форми натоварват флексията на името с функцията да носи още едно значение. Това е основната причина при тях признакът 'зависимост' да се подлага на парадигматична неутрализация и да бъде нерелевантен в рамките на маркираните членове на категориите 'род' и 'число', поради което тук формите за именителен и винителен падеж съвпадат. Двата признака, въз основа на които се организира категорията 'падеж', се подлагат едновременно на парадигматична неутрализация в един-единствен случай – при звателните форми. При това се наблюдава същата зависимост както между категориите 'вокатив' и 'неопределеност / определеност', тъй като, когато дадена словоформа е маркирана по някой от признаците, на базата на които се организира категорията 'падеж', при нея признакът 'вокативност' се редуцира в резултат от действието на принципа на компенсацията и обратното. Причините за това отново трябва да се търсят във факта, че за разлика от падежните, звателните форми се отнасят не към когнитивната (познавателната), а към апелативната функция на езика. Вокативът се различава само в именителен падеж, защото обръщението към даден обект от извънезиковата действителност има за цел да привлече вниманието му с оглед извършването на някакво действие.

Извън случаите на персонализация, характерни най-вече за художествената литература, категорията 'вокатив' се различава единствено при одушевените съществителни имена. Тъй като обаче звателните форми натоварват флексията на името с функцията да носи още едно значение в повече, дори и при тези имена признакът 'вокативност' се подлага на парадигматична неутрализация и е нерелевантен в рамките на маркираните винителен и дателен падеж, множествено число, среден род, а до голяма степен и при женски род.

При съществителните имена в рамките на единично маркираното множествено число и на двойно маркираното бройно множествено число в резултат от парадигматическа неутрализация се редуцира категорията 'род', като в тези случаи съответните субкатегориални значения се изразяват на семантично равнище, а не посредством формално символизиране чрез окончателното на думата в плана на израза. Причина за това е фактът, че категорията 'число' е по-базисна от категорията 'род'. Бройното множествено число, от друга страна, като максимално маркиран член на граматическата категория 'число', може да се проявява само в мъжки род, който е максимално немаркираният член на категорията 'род'. Това се обяснява със съществуването на възможност в границите на маркираните членове на категорията 'род' (в случая женски и среден род) да се подложат на парадигматична неутрализация част от опозициите на категорията 'число' (в случая опозицията по признака 'нумералност' на категорията 'число') в резултат от действието на парадигматична неутрализация по принципа на компенсацията, чиято цел е да се уравни в определена степен количеството граматическа информация, носено от различните членове на парадигмата.

Семантичната ненатовареност от гледна точка на маркираност по род на мъжкия род е причината тук да се открива още една опозиция, която не присъства при останалите – маркираните родове, тъй като е подложена на парадигматическа неутрализация. Това е категорията 'мъжкоколичност', организирана въз основа на опозицията персонално (неимперсонално) / имперсонално. В този случай немаркирани по признака 'имперсонално' са съществителните, означаващи лица от мъжки пол, а маркирани – съществителните имена от женски и среден род, както и означаващите нелица съществителни от мъжки род.

Дотук при анализа на представения матричен модел бе акцентирано върху основните зависимости, съществуващи между характерните за номиналната система морфологически категории в българския език. Следва да се обърне специално внимание и на въпроса за степента, в която основната за индоевропейските езици развойна тенденция – тази към намаляване на средното количество информация, носено от граматическите морфемни в границите на запазването на най-общите особености на флективния морфологически тип, е постигнала целта си да отстрани или поне да намали съществуващото противоречие между предимно едноморфемния характер на флексията и голямото количество граматическа информация, която тя носи, в рамките на анализираната именна парадигма. Като максимално немаркиран член на българската номинална парадигма според матричния модел следва да се определят форми от типа *раб*, които са немаркирани по всички признаци, т.е.

те са семантически максимално натоварени от гледна точка на морфологическите категории, вследствие от което при тях не се наблюдава действие на принципа на компенсацията, а от формална гледна точка те се характеризират с липсата на окончание. Формите от типа *бор*, макар и маркирани по признака ‘имперсоналност’, също се отличават с липса на флексия, тъй като този признак е нерелевантен за маркираните родове. Формите от типа *раба*, *раби*, *рабе*, *борове*, *жена*, *жени*, *чедо* и *чеда* са маркирани по един от признаците, на базата на които се организират категориите ‘род’, ‘падеж’, ‘вокатив’ или ‘число’, и имат флексия, а формата *раба* (*рабът*) е маркирана по признака ‘идентифицираност’ и се отличава с наличието на полуаглютинативен формант. Формите от типа *работого* (*работок*), *рабите*, *бора* (*борът*), *боровете*, *жената*, *жените*, *чедото* и *чедата* са маркирани по два признака, но значението на категорията ‘род’, ‘число’ или ‘падеж’ се носи от флексията, докато значението на категорията ‘неопределеност / определеност’ се носи от полуаглютинативния формант, т.е. тук отново една морфема носи само един положителен семантичен товар. При формата *рабу* положителните диференциатори са два, но тя е маркирана само от гледна точка на категорията ‘падеж’. Подобна е ситуацията при формите от типа *рабутому*. При тях, макар да са тройномаркирани, флексията е носител само на значението ‘дателен падеж’, докато категорията ‘неопределеност / определеност’ се символизира на формално равнище посредством полуаглютинативния формант. По-различно е положението при формата за бройно множествено число *бора*, при звателната форма *жено*, както и при винителната форма *женъ* и дателната форма *чеду*. Те също са маркирани по два признака, но единият от тях не е идентифицираността и следователно при тези форми отсъства полуаглютинативен формант, който да поеме част от граматическата натовареност. Разглежданите форми обаче също следва да бъдат определени като адекватни за структурата на езика, защото отговарят на изискването за иконичност в приоритетното отношение, т.е. иконичност по отношение на морфологическата доминанта на езиковия тип, тъй като разнотипността и полифункционалността на окончанието са белег за флективност. Тази специфика на флексията е и причина в парадигмата на съществителните имена в част от българските говори да се пазят дори тройно и четворно маркираните членове. Така например, формите от типа *женътъ* са тройно маркирани, но значението на категорията ‘неопределеност / определеност’ се носи от полуаглютинативния формант, т.е. с помощта на окончанието се символизира на формално равнище отново само две морфологически категории. Тройно маркирани, но от гледна точка само на две граматически категории, са и формите от типа *работом*, *бору*, *бором*, *жени*, *женам* и *чедам*. При четворномаркираните форми от типа *работтѐм*, *буртому*, *бороттѐм*, *женитуй* (*женитоху*), *женамтѐм*, *чедутому* и *чедамтѐм* флексията е натоварена да символизира на формално равнище значението на две морфологически категории, докато значението ‘определеност’ се носи от полуаглютинативния формант.

4. Изводи

По този начин в резултат от действието на принципа на компенсацията и наличието на определителен член с полуаглютинативен характер в парадигмата на съществителните имена в съвременния български език до голяма степен е постигната основната цел на тенденцията за развой към аналитизъм да отстрани или поне да намали съществуващото противоречие между предимно едноморфемния характер на флексията и голямото количество граматическа информация, която тя носи. Максималният брой граматически категории, които се символизират на формално равнище чрез нея, е две, а това отговаря на изискването за иконичност в приоритетното отношение, т.е. иконичност по отношение на морфологическата доминанта на езиковия тип, тъй като разнотипността и полифункционалността на окончанието е белег за флективност. От друга страна, наличието на аглютинативни черти спомага за повишаване на степента на дискредитизация на граматическата информация на формално равнище при флективните езици, което е същността на най-общата тенденция в историята на индоевропейските езици, защото, както бе споменато и по-горе, по този начин се постига по-висока степен на изоморфизъм на структурата на означаващите по отношение на структурата на означаваните. В този смисъл тук следва да се търси и причината за устойчивостта на категорията 'неопределеност / определеност' на промените, настъпили с течение на времето в езика, както и за относителното му незасягане от действието на принципа на компенсацията.

Литература

- Андрейчин 1944:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Издателство „Хемус“, 1944.
- Андрейчин 1964:** Андрейчин, Л., Н. Костов, Е. Николов. *Български език за институтите за начални учители*. София: Издателство „Народна просвета“, 1964.
- Андрейчин 1977:** Андрейчин, Л., К. Попов, Ст. Стоянов. *Грамматика на българския език*. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1977.
- Антонова-Василева, Гаравалова 2012:** Антонова-Василева, Л., И. Гаравалова. Мястото на лингвогеографията при проучването на отличителните особености на българския език. – *Списание на БАН*, 2012, 6, 46–49.
- Антонова-Василева и др. 2016:** Антонова-Василева, Л., З. Барбалова, Ир. Ботева-Владицова, Д. Вакарелска-Чобанска, М. Витанова, Ел. Вълчева, Д. Добрева, Л. Домусчиева, М. Китанова, Т. Костова, Ив. Кочев, Ел. Кяева, Н. Павлова, М. Симонова, К. Смедовска, М. Тетовска-Троева, П. Урумова, Б. Цанов, С. Цанова, Мл. Чомонев. *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. Морфология*. (Авт. колектив). София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, 2016.
- Балан 1940:** Балан, А. Т. *Нова българска граматика*. София: Издателство „Т. Ф. Чипев“, 1940.
- Бернщайн 1948:** Бернштейн, С. Б. *Учебник болгарского языка*. Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1948.
- Берон 1824:** Берон, П. *Буквар с различни поучения*. Брашов, 1824.

- Божков 1964:** Божков, Р. Двойната членна форма в трънския говор. – *Известия на Института за български език*, 1964, 11, 423–427.
- Божков и др. 1981:** Божков, Р., Д. Вакарелска, М. Витанова, Д. Добрева, Т. Костова, Ив. Кочев, Ел. Кяева, Н. Павлова, К. Смядовска, М. Троева, С. Цанова, Мл. Чомонев. *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Встъпителна част*. София: Издателство на БАН, 1981.
- Вакарелска и др. 1966:** Вакарелска, Д., Т. Костова, Ив. Кочев, М. Лилов, М. Младенов, Ст. Стойков, Хр. Топалова, Хр. Холиоличев. *Български диалектен атлас. Североизточна България. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци*. София: Издателство на БАН, 1966.
- Велчева-Бояджиева 1963:** Велчева-Бояджиева, Б. Към въпроса за изчезването на тричленните показателни системи в българския език – В: *Славистичен сборник*. София: Издателство на БАН, 1963, 129–139.
- Видоевски 2000:** Видоевски, Б. Костурско-корчански говори. – В: *Текстови од дијалектите на македонскиот јазик*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 2000.
- Гаравалова 2003:** Гаравалова, И. *Школата на натуралната морфология и българската морфологическа система*. София: „Сема РШ“, 2003.
- Гаравалова 2005:** Гаравалова, И. Действието на принципа на компенсацията в рамките на категориите ‘вокатив’ и ‘неопределеност / определеност’ при съществителните в съвременния български език. – В: *Littera scripta manet*. Под ред. на Ю. Стоянова, Г. Дачева, Н. Павлова, Н. Михайлова, Вл. Михайлов. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2005, 337–348.
- Гаравалова 2013:** Гаравалова, И. Морфологичната същност на определителния член в българския език. – *Български език*, 2013, 2, 43–54.
- Гаравалова 2014:** Гаравалова, И. *Членуването на съществителните имена в българските говори*. София: Авангард прима, 2014.
- Георгиев 1952:** Георгиев, Вл. Опит за периодизация на историята на българския език. – *Известия на Института за български език*, 1952, II, 71–116.
- Герджиков 1983:** Герджиков, Г. Тенденцията към аналитизъм – определение, метод за измерване, причини, следствия. – *Съпоставително езикознание*, 1983, VIII, 5, 46–55.
- Герджиков 1984а:** Герджиков, Г. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1984.
- Герджиков 1984б:** Герджиков, Г. *Развоят към аналитизъм и стратификацията на граматическата система*. (ръкопис).
- Герджиков 1987:** Герджиков, Г. Неравномерният ход на развоя към аналитизъм в различните звена на системата и неговите причини – Във: *Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 2. История на българския език*. София: Изд. на БАН, 1987, 32–41.
- Герджиков 1990:** Герджиков, Г. Развоят на индоевропейските езици към аналитизъм и някои всеобщи типологически зависимости. – *Съпоставително езикознание*, 1990, XV, 4–5, 151–157.
- Герджиков 1999:** Герджиков, Г. Критериите за насоката на субординацията между членовете на граматическите опозиции. – *Съпоставително езикознание*, 1999, 1, 57–85.
- Герджиков 2000:** Герджиков, Г. Организация на многочленните морфологически парадигми. – *Език и литература*, 2000, 1, 150–179.

- Гилин 1998а:** Гилин, Р. Морфологична класификация на определителния член в българския език. – В: *Помагало по българска морфология. Имена*. Библиотека „Академика“, съст. Ал. Александров, Р. Русинова. Шумен: Издателство „Алтос“, 1998, 105–115.
- Гилин 1998б:** Гилин, Р. За класификацията на определителния член в българския език като окончание. – В: *Помагало по българска морфология. Имена*. Библиотека „Академика“, съст. Ал. Александров, Р. Русинова. Шумен: Изд. „Алтос“, 1998, 95–105.
- Гинина и др. 1966:** Гинина, Ст., Цв. Николова, Л. Сакызова. *Учебник на българския език за иностранци*. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1996.
- Гълъбов 1950:** Гълъбов, Ив. За члена в български език. – В: *Известия на народния музей*, Бургас: Държ. Печатница „Г. Димитров“, 1950, 1, 175–217.
- Гълъбов 1962:** Гълъбов, Ив. *Проблемът за члена в български и румънски език*. София: Издателство на БАН, 1962.
- Джамбазов 1978:** Джамбазов, П. За същността на определителния член в съвременния български език. – *Български език*, 1978, XXVIII, 5, 411–417.
- Дограмаджиева 1973:** Дограмаджиева, Ек. Членни форми в Банишкото евангелие, среднобългарски паметник от края на XIII в. – *Български език*, 1973, 1–2, 90–93.
- Дуриданов 1956:** Дуриданов, И. Към проблема за развоя на българския език от синтетизъм към аналитизъм. – *Годишник на СУ, Филологически факултет*, 1956, 51, 87–273.
- Зидарова 1998б:** Зидарова, В. За някои особености в плана на изразяване на категорията определеност – неопределеност (към лингвистичната типология на определителния член). – В: *Помагало по българска морфология. Имена*. Библиотека „Академика“, съст. Ал. Александров, Р. Русинова, Шумен: Издателство „Алтос“, 1998, 210–215.
- Иванов 1977:** Иванов, Й. *Българските преселнически говори* (Трудове по българска диалектология, 9). София: Издателство на БАН, 1977.
- Кабасанов 1956:** Кабасанов, Ст. Говорът на с. Момчиловци, Смолянско. – *Известия на Института за български език*, 1956, 4, 5–101.
- Кабасанов 1964:** Кабасанов, Ст. Особенности на показателните местоимения и на тройното членуване в някои родопски говори. – *Известия на Института за български език*, 1964, 11, 417–422.
- Калканджиев 1838:** Калканджиев, П. *Българска граматика*. София: Издателство „Хр. Г. Данов“, 1838.
- Каневска-Николова 2006:** Каневска-Николова, Е. *Тройното членуване в родопските говори*. Пловдив: Университетско издателство „П. Хилендарски“, 2006.
- Керемидчиева 1993:** Керемидчиева, Сл. *Говорът на Ропката (Родопска граматика)*. София: Microprint, 1993.
- Книжица 1970:** *Книжица за народа. Книжка пръва*. Пловдив, Русчюк, Велесъ, 1970.
- Костов 1939:** Костов, Н. *Българска граматика*. София: Издателство „Казанлъшка долина“, 1939.
- Костова и др. 1964:** Костова, Т., Ив. Кочев, М. Лилов, М. Младенов, Ст. Стойков, Хр. Топалова, Хр. Холиолчев, С. Б. Бернщайн, Г. К. Венедиктов, Е. И. Зеленина, Г. П. Клепикова, Т. В. Попова, Е. В. Чешко. *Български диалектен атлас. Югоизточна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци*. София: Издателство на БАН, 1964.

- Курц 1957:** Курц, Й. Към въпроса за възникването на члена в български език. – *Известия на Института за български език*, 1957, V, 437–448.
- Маринска 1991:** Маринска, Р. *Девесилския говор. Фонетика и морфология*. Дисертация за научната степен „доктор“. София, 1991.
- Маслов 1956:** Маслов, Ю. *Очерк болгарской грамматики*. Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1956.
- Маслов 1971:** Маслов, Ю. Членные формы болгарского литературного языка с точки зрения лингвистической типологии. – В: *Исследования по славянскому языкознанию*. Сборник в честь шестидесятилетия профессора С. Б. Бернштейна. Редакционная коллегия: Е. И. Демина, Э. И. Зеленина, Н. И. Толстой, Е. В. Чешко. Москва: Издательство „Наука“, 1971, 181–188.
- Милетич 1887:** Милетич, Л. Членът в българския език. – *Периодично списание*, 1887, 21–22, 305–331.
- Милетич 1901:** Милетич, Л. Членът в български и руски език. – В: *Сб. народни умотворения*. София: Държавна печатница, 1901, XVIII, 5–67.
- Мирчев 1978:** Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1978.
- Младенов 1939:** Младенов, Ст., Ст. Попвасилев, *Грамматика на българския език*. София: Книгоиздателство „Казанлъшка долина“, 1939.
- Младенов 1979:** Младенов, Ст. *История на българския език*. София: Издателство на БАН, 1979.
- Момчилов 1865а:** Момчилов, Ив. *Грамматика на старобългарския език по сичко-то му развитие*. Горна Оряховица, 1865.
- Момчилов 1865б:** Момчилов, Ив. *Сборник от образци за изучаване-то на старобългарския език по сичко-то му развитие*. Виена, 1865.
- Пашов 1965:** Пашов, П. Наблюдения върху граматическия род в български и испански език (Неутрален ср.р. на българските местоимения в сравнение с испанските neutro). – *Годишник на СУ, Филологически факултет*, 1965, LIX, 1, 43–54.
- Пашов 1994:** Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София: Издателство „Просвета“, 1994.
- Серебрянников 1950:** Серебрянников, Б. А. Краткий очерк грамматики албанского языка. – В: *Краткий албанско-русский словарь*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1950, 385–464.
- Симеонов 1960:** Симеонов, Б. Членната форма в преходните говори. – В: *Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски*. Под ред. на Ем. Георгиев, П. Динеков, Ив. Леков. София: Издателство на БАН, 1960.
- Станков 1998:** Станков, В. За семантичния инвариант на определителния член в българския език. – В: *Помагало по българска морфология. Имена*. Библиотека „Академика“, съст. Ал. Александров, Р. Русинова. Шумен: Издателство „Алтос“, 1998, 84–95.
- Стойков 1960:** Стойков, Ст. Една основна промяна в историческия развой на българския език. – *Български език*, 1960, 3, 195–198.
- Стойков 1967:** Стойков, Ст. *Банатският говор* (Трудове по българска диалектология, 3). София: Издателство на БАН, 1967.
- Стойков 2002:** Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: Академично издателство „М. Дринов“, 2002.
- Стоянов 1959:** Стоянов, Ст. Употреба и значение на определителния член в съвременния български книжовен език. I част. Съществителни имена. – *Годишник на СУ, Филологически факултет*, 1959, LIII, 1, 12–23.

- Стоянов 1984:** Стоянов, Ст. *Граматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология*. София: Издателство „Наука и изкуство“, 1984.
- Субашиев 1988:** Субашиев, Е. За някои особености на тройното членуване в смолянския градски говор. – *Български език*, 1988, 2, 128–133.
- Толстой 1973:** Толстой, Н. И. Из наблюдений над членом-артиклем и указательным местоимением в южнославянских диалектах. – В: *Симпозиум по грамматической типологии современных балканских языков. Предварительные материалы*. Редакционная коллегия: Вяч. Вс. Иванов, И. И. Ревзин, Т. В. Цивьян. Москва: Издательство „Наука“, 1973, 56.
- Трифонов 1931:** Трифонов, Ю. Към историята на членните форми в българския език. – *Македонски преглед*, 1931, VII, 1, 7–26.
- Харалампиев 1992:** Харалампиев, Ив. *История на българския език*. Велико Търново: Университетско издателство, 1992.
- Харалампиев 2001:** Харалампиев, Ив. *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново: Издателство „Фабер“, 2001.
- Цивьян 1990:** Цивьян, Т. В. *Лингвистические основы балканской модели мира*. Москва: Издательство „Наука“, 1990.
- Цонев 1895:** Цонев, Б. Развитие и употребление на членната форма в българския език. – *Български преглед*, 1895, II, 11, 70–93.
- Цонев 1911:** Цонев, Б. *Определени и неопределени форми в българският език*. Ректорска реч, държана на 25.XI.1910 г. София, 1911.
- Шклифов 1973:** Шклифов, Бл. *Костурският говор* (Трудове по българска диалектология, 8). София: Издателство на БАН, 1973.

References

- Andreychin 1944:** Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika* [Basic Bulgarian Grammar]. Sofia: Izdatelstvo “Hemus“, 1944.
- Andreychin 1964:** Andreychin, L., N. Kostov, E. Nikolov. *Balgarski ezik za institutite za nachalni uchiteli* [Bulgarian language for the Institutes for Teachers in Primary Schools]. Sofia: Izdatelstvo “Narodna prosveta“, 1964.
- Andreychin 1977:** Andreychin, L., K. Popov, St. Stoyanov. *Gramatika na balgarskiya ezik* [Grammar of the Bulgarian Language]. Sofia: Izdatelstvo “Nauka i izkustvo“, 1977.
- Antonova-Vasileva, Garavalova 2012:** Antonova-Vasileva, L., I. Garavalova. Myastoto na lingvoгеографията pri prouchvaneto na otlichitelните osobenosti na balgarskiya ezik [The place of the linguogeography in the study of the distinctive features of the Bulgarian language]. – *Spisanie na BAN*, 2012, 6, 46–49.
- Antonova-Vasileva et al. 2016:** Antonova-Vasileva, L., Z. Barbalova, Ir. Boteva-Vladikova, D. Vakarelska-Chobanska, M. Vitanova, El. Valcheva, D. Dobрева, L. Domuschieva, M. Kitanova, T. Kostova, Iv. Kochev, El. Kyaeва, N. Pavlova, M. Simeonova, K. Smedovska, M. Tetovska-Troeva, P. Urumova, B. Tsanov, S. Tsanova, Ml. Chomonev, *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavashit tom. Ch. Morfolоgia* [Atlas of the Bulgarian Dialects. Resumptive Volume. P. Morphology]. (Avt. kolektiv). Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. M. Drinov“, 2016.
- Balan 1940:** Balan, A. T. *Nova balgarska gramatika* [New Bulgarian Grammar]. Sofia: Izdatelstvo “T. F. Chipev“, 1940.
- Bernshtayn 1948:** Bernshtejn, S. B. *Uchebnik bolgarskogo jazyka* [Textbook of the Bulgarian Language]. Moskva: Izdatel'stvo literatury na inostrannyh jazykah, 1948.

- Beron 1824:** Beron, P. *Bukvar s razlichni pouchenia* [A Primer with Different Instructions]. Brashov, 1824.
- Bozhkov 1964:** Bozhkov, R. Dvoynata chlenna forma v transkiya govor [Dual for of the article in the Dialect of Tran]. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, 1964, 11, 423–427.
- Bozhkov et al. 1981:** Bozhkov i dr. 1981: Bozhkov, R., D. Vakarelska, M. Vitanova, D. Dobreva, T. Kostova, Iv. Kochev, El. Kyaeva, N. Pavlova, K. Smyadovska, M. Troeva, S. Tsanova, Ml. Chomonev. *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavashit tom. Vstapitelna chast* [Atlas of the Bulgarian Dialects. Resumptive Volume. Introduction]. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1981.
- Dzhambazov 1978:** Dzhambazov, P. Za sashtnostta na opredelitelniya chlen v savremenniya balgarski ezik [About the nature of the definite article in the contemporary Bulgarian language]. – *Balgarski ezik*, 1978, XXVIII, 5, 411–417.
- Dogramadzhieva 1973:** Dogramadzhieva, Ek. Chlenni formi v Banishkoto evangelie, srednobalgarski pametnik ot kraya na XIII v. [Article forms in the Gospel from Banitsa, Middlebulgarian record from the end of XIII c.]. – *Balgarski ezik*, 1973, 1–2, 90–93.
- Duridanov 1956:** Duridanov, I. Kam problema za razvoya na balgarskiya ezik ot sintetizam kam analitizam [Contribution to the problem of the development of the Bulgarian language from synthetism to analytism]. – *Godishnik na SU, Filologicheski fakultet*, 1956, 51, 87–273.
- Galabov 1950:** Galabov, Iv. Za chlena v balgarski ezik [About the article in the Bulgarian language]. – V: *Izvestiya na narodnia muzey*. Burgas: Darzhavna pechatnitsa “G. Dimitrov”, 1950, 1, 175–217.
- Galabov 1962:** Galabov, Iv. *Problemat za chlena v balgarski i rumanski ezik* [The Problem of the Article in the Bulgarian and Romanian language]. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1962.
- Garavalova 2003:** Garavalova, I. *Shkolata na naturalnata morfologiya i balgarskata morfologicheska sistema* [The School of Natural Morphology and the Bulgarian Morphological System]. Sofia: “Sema RSh”, 2003.
- Garavalova 2005:** Garavalova, I. Deystvioto na printsipa na kompensatsiyata v ramkite na kategoriite ‘vokativ’ i ‘neopredelenost/opredelenost’ prisashtestvitelnite v savremenniya balgarski ezik [The way of implementation of the principle of compensation in the categories of ‘vocative’ and ‘definiteness / indefiniteness’ in cotemporary Bulgarian language]. – V: *Littera scripta manet*. Pod red. na Yu. Stoyanova, G. Dacheva, N. Pavlova, N. Mihaylova, Vl. Mihaylov. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kl. Ohridski”, 2005, 337–348.
- Garavalova 2013:** Garavalova, I. Morfologichnata sashtnost na opredelitelniya chlen v balgarskiya ezik [The morphological gist of the definite article in the Bulgarian language]. – *Balgarski ezik*, 2013, 2, 43–54.
- Garavalova 2014:** Garavalova, Il. *Chlenuvaneto na sashtestvitelnite imena v balgarskite govori*. Sofia: Avangard prima, 2014.
- Georgiev 1952:** Georgiev, Vl. Opit za periodizatsiya na istoriyata na balgarskiya ezik [A tentative periodization of the history of the Bulgarian language]. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, 1952, II, 71–116.
- Gerdjikov 1983:** Gerdjikov, G. Tendentsiyata kam analitizam – opredelenie, metod za izmervane, prichini, sledstvia [The tendency toward analytism – definition method of measurement, causes, consequences]. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, 1983, VIII, 5, 46–55.

- Gerdjikov 1984a:** Gerdjikov, G. *Preizkazvaneto na glagolното deystvie v balgarskiya ezik* [The Renarration of Verb's Action in the Bulgarian Language]. Sofia: Izdatelstvo "Nauka i izkustvo", 1984.
- Gerdjikov 1984b:** Gerdjikov, G. *Razvoyat kam analitizam i stratifikatsiyata na gramaticheskata sistema* [The Evolution toward Analytism and the Stratification of the Grammatical System]. (Manuscript).
- Gerdjikov 1987:** Gerdjikov, G. Neravnomerniyat hod na razvoja kam analitizam v razlichnite zvena na sistemata i negovite prichini [The uneven development toward analytism in the different parts of the system and their causes]. – V: *Vtori mezhdunaroden kongres po balgaristika. Dokladi. 2. Istoriya na balgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1987, 32–41.
- Gerdjikov 1990:** Gerdjikov, G. Razvoyat na indoevropskite ezitsi kam analitizam i nyakoi vseobshti tipologicheski zavisimosti [The developments of the Indoeuropean languages toward analytism and some general typological dependencies]. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, 1990, XV, 4–5, 151–157.
- Gerdjikov 1997:** Gerdjikov, G. Die Gesetze der grammatischen Paradigmata und die morphologische Typologie der Sprachen. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, 1997, XXII, 2, 30–41.
- Gerdjikov 1999:** Gerdjikov, G. Kriteriite za nasokata na subordinatsiyata mezhdu chlenovete na gramaticheskite opozitsii [Criteria for the direction of subordination of the grammatical oppositions]. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, 1999, 1, 57–85.
- Gerdjikov 2000:** Gerdjikov, G. Organizatsiya na mnogochlennite morfologicheski paradigmi [The organization of polynomial morphological paradigms]. – *Ezik i literatura*, 2000, 1, 150–179.
- Gilin 1998a:** Gilin, R. Morfologichna klasifikatsiya na opredelitelnia chlen v balgarskiya ezik [Morphological classification of the definite article in the Bulgarian language]. — V: *Pomagalo po balgarska morfologia. Imena*, Biblioteka "Akademika". Sast. Al. Aleksandrov, R. Rusinova. Shumen: Izdatelstvo "Altos", 1998, 105–115.
- Gilin 1998b:** Gilin, R. Za klasifikatsiyata na opredelitelniya chlen v balgarskiya ezik kato okonchanie [About the classification of the definite article in the Bulgarian language as an inflection]. — V: *Pomagalo po balgarska morfologia. Imena*, Biblioteka "Akademika". Sast. Al. Aleksandrov, R. Rusinova. Shumen: Izdatelstvo "Altos", 1998, 95–105.
- Ginina et al. 1966:** Ginina, St., Cv. Nikolova, L. Sakyzova. *Uchebnik bolgarskogo jazyka dlja inostrancev* [Textbook of the Bulgarian Language for Foreigners]. Sofia: Izdatelstvo. "Nauka i izkustvo", 1966.
- Haralampiev 1992:** Haralampiev, Iv. *Istoria na balgarskiya ezik* [History of the Bulgarian Language]. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo, 1992.
- Haralampiev 2001:** Haralampiev, Iv. *Istorieska gramatika na balgarskiya ezik* [Historical Grammar of the Bulgarian Language]. Veliko Tarnovo: Izdatelstvo "Faber", 2001.
- Ivanov 1977:** Ivanov, Y. *Balgarski preselnicheski govori* [Bulgarian Migrant Dialects] (Trudove po balgarska dialektologiya, 9). Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1977.
- Kabasanov 1956:** Kabasanov, St. Govorat na s. Momchilovtsi, Smolyansko [The dialect of the village of Momchilovtsi, Smolyan region]. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, 1956, IV, 5–101.
- Kabasanov 1964:** Kabasanov, St. Osobenosti na pokazatelnite mestoimeniya i na troynoto chlenuvane v nyakoi rodopski govori [Peculiarities of the demonstrative pronouns and the ternary forms of definite article in some Rhodope dialects]. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, 1964, 11, 417–422.
- Kalkandzhiev 1838:** Kalkandzhiev, P. *Balgarska gramatika* [A Grammar of Bulgarian]. Sofia: Izdatelstvo "Hr. G. Danov", 1838.

- Kanevska–Nikolova 2006:** Kanevska–Nikolova, E. *Troynoto chlenuvane v rodopskite govori* [The Ternary Forms of the Definite Article in the Dialects of Rhodope Region]. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo “P. Hilendarski”, 2006.
- Keremidchieva 1993:** Keremidchieva, Sl. *Govorat na Ropkata (Rodopska gramatika)* [The Dialect of Ropkata (Rhodope grammar)]. Sofia: Microprint, 1993.
- Knizhitsa 1970:** *Knizhitsa za naroda. Knizhka pryva* [A Book for the People. Part one]. Plovdiva, Ruschyuca, Velesa, 1970.
- Kostov 1939:** Kostov, N. *Balgarska gramatika* [A Grammar of Bulgarian]. Sofia: Izdatelstvo “Kazanlashka dolina”, 1939.
- Kostova et al. 1964:** Kostova, T., Iv. Kochev, M. Lilov, M. Mladenov, St. Stoykov, Hr. Topalova, Hr. Holiolchev, S. B. Bernshtayn, G. K. Venediktov, E. I. Zelenina, G. P. Klepikova, T. V. Popova, E. V. Cheshko, *Balgarski dialekten atlas. Yugoiztochna Bulgaria. Ch. I. Karti. Ch.II. Statii. Komentari. Pokazaltsi* [Atlas of the Bulgarian Dialects. Southeastern Bulgaria. I. Maps. P. II. Articles. Commentaries. Indices]. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1964.
- Kurts 1957:** Kurts, Y. Kam vaprosa za vaznikvaneto na chlena v balgarski ezik [On the subject of the appearance of the article in the Bulgarian language]. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, 1957, V, 437–448.
- Marinska 1991:** Marinska, R. *Devesilskiya govor. Fonetika i morfologia* [The Dialect of Devesil. Phonetics and morphology]. PhD dissertation. Sofia, 1991.
- Maslov 1956:** Maslov, Ju. *Ocherk bolgarskoj grammatiki* [Essay of the Grammar of Bulgarian]. Moskva: Izdatel'stvo literatury na inostrannykh jazykah 1956.
- Maslov 1971:** Maslov, Ju. Chlennye formy bolgarskogo literaturnogo jazyka s tochki zrenija lingvisticheskoj tipologii [The forms of the article of the Bulgarian literary language from the point of view of the linguistic typology]. – V: *Issledovanija po slavjanskomu jazykoznaniju. Sbornik v chest' shestidesjatiletija professora S. B. Bernshtejna*. Redaktsionnaja kollegija: E. I. Demina, Je. I. Zelenina, N. I. Tolstoj, E. V. Cheshko. Moskva: Izdatel'stvo “Nauka”, 1971, 181–188.
- Miletich 1887:** Miletich, L. Chlenat v balgarskiya ezik [The article in the Bulgarian language]. – *Periodichno spisanie*, 1887, 21–22, 305–331.
- Miletich 1901:** Miletich, L. Chlenat v balgarski i ruski ezik [The article in the Bulgarian and Russian language]. – V: *Sbornik narodni umotvorenia*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1901, HVIII, 5–67.
- Mirchev 1978:** Mirchev, K. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik* [Historical Grammar of the Bulgarian Language]. Sofia: Izdatelstvo “Nauka i izkustvo”, 1978.
- Mladenov 1939:** Mladenov, St., St. Popvasilev, *Gramatika na balgarskiya ezik* [Grammar of the Bulgarian Language]. Sofia: Knigoizdatelstvo “Kazanlashka dolina”, 1939.
- Mladenov 1979:** Mladenov, St. *Istoriya na balgarskiya ezik* [History of the Bulgarian Language]. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1979.
- Momchilov 1865a:** Momchilov, Iv. *Grammatika na starobalgarskiya ezik po sichko-to mu razvitie* [A Historical Grammar of the Old Bulgarian language]. Gorna Oryahovitsa, 1865.
- Momchilov 1865b:** Momchilov, Iv. *Sbornik ota obraztsi za izuchavanye-to na starobalgarskiya ezik po sichko-to mu razvitie* [Collection of Examples for the Study of the History of Old Bulgarian]. Viena, 1865.
- Pashov 1965:** Pashov, P. Nablyudeniya varhu gramaticheskimiya rod v balgarski i ispanski ezik (Neutralen sr.r. na balgarskite mestoimeniya v sravnenie s ispanskite neutro) [Observations about the grammatical gender in Bulgarian and Spanish]. – *Godishnik na SU, Filologicheski fakultet*, 1965, LIX, 1, 43–54.
- Pashov 1994:** Pashov, P. *Prakticheska balgarska gramatika* [Practical Bulgarian Grammar]. Sofia: Izdatelstvo “Prosveta”, 1994.

- Serebrennikov 1950:** Serebrennikov, B. A. *Kratkij ocherk grammatiki albanskogo jazyka* [A short primer of Albanian grammar]. – V: *Kratkij albansko-russkij slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo innostrannyh i natsional'nyh slovarej, 1950, 385–464.
- Simeonov 1960:** Simeonov, B. *Chlennata forma v prehodnite govori* [The article form in the transitional dialects]. – V: *Ezikovedsko-etnografski izsledvania v pamet na akad. St. Romanski*. Pod red. na E. Georgiev, P. Dinekov, Iv. Lekov. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1960.
- Shklifov 1973:** Shklifov, Bl. *Kosturskiyat govor* [The Dialect of Kostur] (Trudove po balgarska dialektologiya, 8). Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1973.
- Slawski 1954:** Slawski, Fr. *Gramatyka języka bułgarskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1954.
- Stankov 1998:** Stankov, V. *Za semantichniya invariant na opredelitelniya chlen v balgarskiya ezik* [About the semantic invariant of the definite article in the Bulgarian language]. – V: *Pomagalo po balgarska morfologia. Imena*. Biblioteka „Akademika”, sast. Al. Aleksandrov, R. Rusinova. Shumen: Izdatelstvo “Altos”, 1998, 84–95.
- Stoykov 1960:** Stoykov, St. *Edna osnovna promyana v istoricheskiya razvoy na balgarskiya ezik* [One basic alteration in the historical development of the Bulgarian language]. – *Balgarski ezik*, 1960, 3, 195–198.
- Stoykov 1967:** Stoykov, St. *Banatskiyat govor* [The Dialect of Banat] (Trudove po balgarska dialektologiya, 3). Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1967.
- Stoykov 2002:** Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya* [Bulgarian Dialectology]. Sofia: Akademichno izdatelstvo “M. Drinov”, 2002.
- Stoyanov 1959:** Stoyanov, St. *Upotreba i znachenie na opredelitelniya chlen v savremenniya balgarski knizhoven ezik. I chast. Sashtestvitelni imena* [Use and meaning of the definite article in the contemporary Bulgarian language. Part I. Nouns]. – *Godishnik na SU, Filologicheski fakultet*, 1959, LIII, 1, 12–23.
- Stoyanov 1984:** Stoyanov, St. *Gramatika na balgarskiya knizhoven ezik. Fonetika i morfologia* [A Grammar of the Bulgarian Literary Language. Phonetics and morphology]. Sofia: Izdatelstvo “Nauka i izkustvo”, 1984.
- Subashiev 1988:** Subashiev, E. *Za nyakoi osobenosti na troynoto chlenuvane v smolyanskiya gradski govor* [About some peculiarities of the ternary definiteness marking in the vernacular of Smolyan]. – *Balgarski ezik*, 1988, 2, 128–133.
- Tolstoy 1973:** Tolstoj, N. I. *Iz nabljudenij nad chlenom-artiklem i ukazatel'nyim mestoimeniem v juzhnoslavjanskijah dialektah* [Some observations about the article and demonstrative pronouns in the Southslavic dialects]. – V: *Simpozium po grammaticheskoj tipologii sovremennyh balkanskih jazykov. Predvaritel'nye materialy*. Redakcionnaja kolegija: Vjach. Vs. Ivanov, I. I. Revzin, T. V. Civ'jan. Moskva: Izdatel'stvo “Nauka”, 1973, 56.
- Topolinska 1981:** Topolinska, Z. *Remarks on the Slavic Noun Phrase*. Warsaw: Ossolineum, 1981.
- Trifonov 1931:** Trifonov, Yu. *Kam istoriyata na chlennite formi v balgarskiya ezik* [Contribution to the history of the article forms in the Bulgarian language]. – *Makedonski pregled*, 1931, VII, 1, 7–26.
- Tsivyan 1990:** Civ'jan, T. V. *Lingvisticheskie osnovy balkanskoj modeli mira* [The Linguistic Basis of the Balkan Model of the World]. Moskva: Izdatel'stvo “Nauka”, 1990.
- Tsonev 1895:** Tsonev, B. *Razvitie i upotreblenie na chlennata forma v balgarskiya ezik* [The development and use of the article form in the Bulgarian language]. – *Balgarski pregled*, 1895, II, 11, 70–93.

- Tsonev 1911:** Tsonev, B. Opređeleni i neopređeleni formi v balgarskiy ezik [Definite and indefinite forms in the Bulgarian language]. – Rektorska rech, darzhana na 25.XI.1910 g., Sofia, 1911.
- Vakarelska et al. 1966:** Vakarelska, D., T. Kostova, Iv. Kochev, M. Lilov, M. Mladenov, St. Stoykov, Hr. Topalova, Hr. Holiolchev. *Balgarski dialekten atlas. Severoiztochna Bulgaria. I. Karti. Ch. II. Statii. Komentari. Pokazaltsi* [Atlas of the Bulgarian Dialects. Northeastern Bulgaria. I. Maps. P. II. Articles. Commentaries. Indices]. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1966.
- Velcheva-Boyadzhieva 1963:** Velcheva-Boyadzhieva, B. Kam vaprosa za izchezvaneto na trichlennite pokazatelni sistemi v balgarskiya ezik [On the subject of the disappearance of ternary demonstrative systems in the Bulgarian language] – V: *Slavistichen sbornik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1963, 129–139.
- Vidoevski 2000:** Vidoevski, B. Kostursko-korchanski govori. – V: *Tekstovi od dijalektite na makedonskiot jazik*. Skopje: Institut za makedonski jazik “Krstе Misirkov”, 2000, 118–245.
- Zidarova 1998b:** Zidarova, V. Za nyakoi osobenosti v plana na izrazyavane na kategoriyata opredelenost – neopredelenost (kam lingvistichnata tipologiya na opredelitelniya chlen) [About some peculiarities in the way of expression of the category definiteness / indefiniteness (in relation to the linguistic typology of the definite article)]. – V: *Pomagalo po balgarska morfologiya. Imena*, Biblioteka “Akademika”, sast. Al. Aleksandrov, R. Rusinova. Shumen: Izdatelstvo “Altos”, 1998, 210–215.

Доц. д-р Илияна Гаравалова
Секция за българска диалектология и лингвистична география
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17,
1113 София, България
e-mail: garina@abv.bg

Assoc. Prof. Iliyana Garavalova, PhD
Department for Bulgarian Dialectology and Linguistic Geography
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17,
1113 Sofia, Bulgaria
e-mail: garina@abv.bg